

ELTE BTK Történelem BA IV.

Zubor Zalán Árpád

A Nemeszisz-hadművelet 1920–1923

Az örmény népirtás felelőseinek háború utáni sorsa

Az 1915 és 1918 közötti, örmények ellen elkövetett, becslések szerint 600-800 ezer emberéletet követelő tömeggyilkosság-sorozatot sokan tartják a 20. század első genocídiumának. A központi hatalmakkal szövetséges Ottomán Birodalom kapitulálásakor a nyugati közvélemény eddig szinte példátlan büntettekkel szembesült. A birodalom keresztény lakosságának erőszakos kitelepítése, vagyonának elkobzása majd szisztematikus kiirtása hatalmas felháborodást keltett. Éppen ezért meglepő, hogy az események után alig beszélhetünk bármiféle felelősségre vonásról. A népirtás kitervelésével gyanúsított ifjútörök vezetők ellen a győztes hatalmak nem adtak ki nemzetközi elfogatóparancsot és nem tartottak a II. világháborút követő nürnbergi perekhez fogható tárgyalásokat. A nemzetközi jog történetét megvizsgálva mindez érthetővé válik: 1918-ban nem voltak érvényben olyan jogszabályok, amik alapján később például a náci háborús bűnösöket elítélték. Az első, népirtást büntetőjogi kategóriaként megnevező nemzetközi jogszabályt 1946-ban alkotta meg a frissen megalakult Egyesült Nemzetek Szövetsége.¹

Bár az örmény népirtás kitervelőit a szultán hadi törvényszéke 1918-ban Konstantinápolyban halálra ítélte, más országokban ártatlannak számítottak, a rövid életű konstantinápolyi oszmán kormány

¹ POWER, Samantha, *A Problem from Hell: America and the Age of Genocide*, London, Flamingo, 2003, 1–60.

pedig gyenge volt ahhoz, hogy kikényszerítse az elítéltek kiadását. Ez a jogi hiányosság késztetett sok örmeányt arra, hogy a saját kezébe vegye az igazságszolgáltatást.

Az ifjútörök vezetők elmenekülése és a konstantinápolyi katonai büntetőpererek

1918 őszére az Oszmán Birodalom minden fronton vereséget szenvedett, a birodalom peremvidégeit, Mezopotámiát, Palesztinát, Szíriát és Trákiát antantcsapatok szállták meg. Talaat pasa nagyvezír október 8-án lemondott, hogy elősegítse a béketárgyalásokat. VI. Mehmet szultán Ahmed Izzet pasát, egykori hadügyminisztert bízta meg az új kormány megalakításával, akit 1914-ben az ifjútörök pártot vezető három pasa, Talaat, Enver és Dzsemál távolított el. Izzet kormánya október 19-én általános amnesztiát adott minden még élő deportáltaknak, engedélyezve visszatérésüket otthonukba. Október 30-án az új tengerészeti miniszter, Husszein Arouf bég a Mudrosz kikötőjében horgonyzó HMS Agamemnon nevű brit cirkálón megállapodást kötött a britekkel az új kormány nevében: a mudroszi fegyverletétel értelmében a törökök engedélyezik, hogy az antant megszállja a fővárost és több stratégiai fontosságú erődöt.

Izzet kormányát sok kritika érte azért, mert sok tagja a birodalmat háborúba sodró Ittihad ve Terakki (Egység és Haladás Bizottsága, más néven Ifjútörökök) soraiból került ki. Izzet kormányában belügyminiszteri posztot kapott például Fethi bég, az Ittihad egyik alapító tagja, akit a britek 1919-ben háborús bűnökkel gyanúsítottak és letartóztattak, Jacques Derogy szerint pedig belügyminiszterként szerepe lehetett a korábbi rezsim vezetőinek megszöktetésében.² 1918. november 1-jén Talaat vezetésével megtartották az ifjútörök párt utolsó kongresszusát, ahol kimondták az Egység és Haladás Bizottságának feloszlását, majd a Lorelei nevű német torpedónaszádon Odesszába hajóztak, ahonnan többségük Berlinbe, mások Szovjet Oroszországba mentek.³ Talaat 10 millió német márkának megfelelő kincstári vagyonnal távozott, amiből fedezni tudta az emigráció költségeit.⁴ Izzet pasa kormánya számára ez a botrány jelentette a kegyelemdőfést. November 11-én Izzet a szultán kérésére lemondott Tevfik pasa javára.⁵ Talaat, volt nagyvezír és belügyminiszter mellett a hajón tar-

2 DEROGY, Jacques: *Resistance and Revenge: The Armenian Assassination of Turkish Leaders Responsible for the 1915 Massacres and Deportations*, New Brunswick, Transaction Publishers, 1986, 3.

3 FLESCH István: *Atatürk és kora: Musztafa Kemál Atatürk függetlenségi háborúja*, Budapest, Corvina Kiadó, 2004, 141.

4 BOBELIAN, Michael: *Children of Armenia: A Forgotten Genocide and the Century-Long Struggle for Justice*, New York, Simon & Schuster, 2009, 52.

5 Flesch, 141.

tózkodott Enver pasa volt hadügyminiszter, Dzsemál pasa tengerészeti miniszter, Dr. Nazim bég és Dr. Behaeddin Shakir, a *çete* milíciák (a különleges erők, a *Teskilat-i mahsuse* alá tartozó, főként korábbi elitéltekből verbuvált csapatok, akik az örmények deportálása idején elvégezték a piszkos munka nagy részét) két alapítója és parancsnoka, Dzsemál Azmi, Trebizond helytartója és Bedri Bég, Konstantinápoly rendőrfőkapitánya.⁶ Később őket tekintették az örmény népiirtás fő felelőseinek. Az ittihadista vezetők ellen nem adtak ki elfogatóparancsot, csupán 1919. április 12-én jelent meg ellenük egy bírósági idézés a Takvim-i-Vekay nevű hivatalos közlönyben.⁷

Tevfik pasa új kormányára az antant fokozott nyomást gyakorolt, hogy büntesse meg a korábbi rezsim vezetőit a háborúba való belépés és a háború alatt elkövetett kegyetlenkedések miatt. Tevfik 1918. dec. 16-án haditörvényszéket állított fel az örmények, Égei-tenger-melléki görögök és szövetséges hadifoglyok ellen elkövetett bűntettek kivizsgálására. 1919. január 29-én őrizetbe vettek kétszáz gyanúsítottat,⁸ köztük harminc párttagot.⁹

1919. február 8-án bevonult Konstantinápolyba Franchet d'Esperey francia tábornok, aki az eljárások felgyorsítását sürgette. Lemondatta Tevfik pasát Damad Ferid javára, aki új haditörvényszéket állított fel. Rövidesen letartóztatták az Ittihad összes megmaradt vezetőségi tagját, köztük Szaid Halim pasa volt nagyvezírt és Ali Fethit. Damad Ferid miniszterelnök Rifat pasát, a berlini nagykövetet bízta meg, hogy elérje Talaat és a többi fővádlott letartóztatását és kiadását. A kudarc nemcsak Rifat pasa hibája volt (akit válaszul leváltottak); a német külügyminiszter szintén vonakodott cselekedni: „megalapozott vádakot» követelt az ifjútörök miniszterek letartóztatásához.¹⁰

Február 11-én megkezdődött az első, örmények ellen elkövetett bűntettekkel gyanúsított török tisztviselő, bizonyos Kemal bég, Yozgat helyettes kormányzójának pere.¹¹ Április 8-án halálra ítélték, majd felakasztották a yozgati örmények ellen elkövetett atrocitások miatt.¹² Társát, Tevfiket 15 év kényszermunkára ítélték.¹³ Július 5-én Talaat, Enver és Dzsemál pasát valamint Dr. Nazimot távollétükben halálra

6 Derogy, 4.

7 Derogy, 31.

8 Derogy, 29.

9 Flesch, 145.

10 KRAJCSIR Pirooska, *Az ifjútörök kormány pere és az örmény kérdés = Tanulmányok az örmény népiirtás témaköréből*, Dorog, Ararát Kulturális Egyesület, 105.

11 Turkish Trials Begin, *The New York Times*, 1919. február 12.

12 STAFF, Asbarez: *Unfinished „Nuremberg”*, 2009, www.genocide-museum.am, hozzáférés: 2011. augusztus 6.

13 Derogy, 30–31.

ítélték.¹⁴ Dzsavid bég, volt pénzügyminiszter és Musztafa bég, volt mezőgazdasági és kereskedelmi miniszter távollétében 15 év kényszermunkát kapott.¹⁵

Eközben a britek a legfontosabb vádlottakat bírósági eljárás nélkül Máltára deportálták, köztük Szaid Halim pasát, Ziya Gökalp író, a török nacionalizmus fő ideológusát, és Ali Fethit.¹⁶ Az év végén 118 személyt tartottak fogva Máltán, ebből 55-öt gyanúsítottak az örmény mézárásokban való részvétellel.¹⁷ A perek nem hoztak nagy népszerűséget se a kormánynak, se a szövetséges megszállóknak. A szultán 1919 januárjában figyelmeztette a brit főbiztost, hogy a túl szigorú megtorlások lázadást robbanthatnak ki, mivel a muszlimok nagy része szerint a törökök ellen is követtek el háborús bűnöket.¹⁸ Aggodalmi beigazolódta, amikor a szmirnai görög partraszállás hatására (1919. május 15) Musztafa Kemal időközben kinevezett hadügyminiszter nemzeti ellenállást kezdett szervezni. Az utolsó ítéleteket 1920 januárjában és februárjában hozták: Dr. Behaeddin Shakirt, akit a Különleges Erők Harput vilajetben elkövetett mézárásaiban találtak bűnösnek, halálra ítélték, segédjére, Dr. Nazimra 15 év kényszermunkát szabtak ki. Mindkét ítéletet in absentia hozták.¹⁹

A máltai száműzetést a britek csak ideiglenes megoldásként képzelték el, így további ítéleteket nem hajtottak végre, és a foglyok ellen folyó tárgyalásokat felfüggesztették. 1921. március 16-án egy Kemallal kötött fogolycsere-egyezmény értelmében szabadon engedtek 64 prominens foglyot.²⁰ Többségük visszatért Anatóliába – köztük Ali Fethi és Gökalp –, ahol csatlakoztak az ankarai nemzeti mozgalomhoz. Szaid Halim pasa nem térhetett vissza Törökországba,²¹ ezért Rómában telepedett le, ahonnan nagy összegekkel támogatta Kemal mozgalmát. Az ankarai lázadó kormány saját törvényszéke 1920-ban semmissé nyilvánított minden a konstantinápolyi kormány bírósága által hozott ítéletet.²² Az antant bábjaként működő ottomán kormány bukásával nem maradt olyan szerv, ami az ítéleteket végrehajthatta volna. Bár a brit titkosszolgálatok még egy ideig követték Talaat és

14 *Turkey Condemns Its War Leaders*, The New York Times, 1919. július 13.

15 Derogy, 38.

16 SIMSIR, Bilal N., *Örmény terrorizmus az elmúlt évszázadban (1878–1999)*, Budapest, Terebess Kiadó, 2001, 32.

17 Derogy, 39.

18 Flesch, 145–146.

19 Derogy, 38.

20 Krajcsir, 107.

21 ŞEYHUN, Ahmet: *Said Halim Pasha: an Ottoman statesman and an Islamist thinker (1865–1921)*, Isis Press, 2002, 210.

22 Derogy, 40.

társai szervezkedését, az antant lényegében lemondott arról, hogy a szökésben levő háborús bűnösök vagy a máltai száműzöttek közül bárkit bíróság elé állítsanak.²³

A konstantinápolyi büntetőperek még javában folytak, amikor 1919 őszén egy másfajta bíróság is ítéletet mondott az ifjútörök vezetők felett. A frissen kikiáltott Örmény Köztársaság fővárosában, Jerevánban összeült az Örmény Forradalmi Szövetség, örményül Dasnakcutjun (röviden Dasnak) 9. világkongresszusa, ahol az egyik fő téma a háborús bűnösök felelősségre vonása volt. Vajon bízhatnak a győztes hatalmak igazságszolgáltatásában, vagy egyfajta önbíráskodás lenne a megfelelő megoldás?

A pártot még 1890-ben Tbilisziben alapította néhány oroszországi örmény fiatal. Elsősorban fiatal értelmiségiekből, diákokból állt, és a marxista-szocialista ideológiát ötvözte a nacionalista eszmékkel.²⁴ A Dasnak 1905 után a vezető örmény párttá vált, köszönhetően a hangsúlyosabban nacionalista politizálásnak a tisztán szocialista Huncsak Forradalmi Párttal szemben,²⁵ az agresszívebb forradalmi, terrorisztikus módszereknek,²⁶ és később az ifjútörökökkel való együttműködésnek.²⁷ Az első világháború idejére a Dasnak már a világ minden olyan országában rendelkezett szervezetekkel, ahol jelen volt az örmény diaszpóra. Földrajzi kiterjedése miatt a párt rendkívül decentralizált volt: legkisebb egységei a helyi *központi bizottságok* voltak (nem összetévesztendő a hagyományos pártokat vezető központi bizottságokkal), amelyek egy-egy nagyobb területi egység örmény lakosságát képviselték, és szinte teljesen autonóm szervezetként működtek. A központi bizottságok felett működött a párt *keleti és nyugati hivatala*, előbbi az európai és amerikai örmény diaszpóra, utóbbi az anatóliai, oroszországi és a közel-keleti örmények ügyeivel foglalkozott. A Dasnak legfelső szerve a négy-ötévente összehívott *nemzetközi kongresszus* volt, ahol minden központi bizottság képviseltette magát. Itt választották meg az elnökség tagjait is. Az elnökség szerepe a köztársaság kikiáltása után értékelődött fel, addig elsősorban az oszmán állammal való tárgyalások tartoztak a feladatai közé.

1919-ben a kongresszus úgy döntött, egyrészt együtt kell működni a szövetségesekkel, akik látszólag komoly erőfeszítéseket tettek a tet-

23 BALAKIAN, Peter, *The Burning Tigris: The Armenian Genocide and America's Response*, HarperCollins Ebooks, 2003, 344.

24 Flesch, 110.

25 ALEXANDER, Edward: *A Crime of Vengeance*, New York, The Free Press, 1991, 33.

26 Derogy, 33.

27 Flesch, 111.

Az örmények válasza: A Nemeszis-hálózat létrehozása

tesek megbüntetésére. Ennek értelmében egy 100 háborús bűnös nevét tartalmazó listát juttattak el a brit, francia és olasz hatóságoknak. Másrészt viszont, úgy határoztak, szükség lesz egy saját „különleges misszió” (örményül: Haduk Gordz) elindítására is, amely szükség esetén maga torolhatja meg a háborús bűnöket. Ehhez egy „különleges hadtestet” (Haduk Marmin), egy több országban bevethető titkos fegyveres egységet kell felállítani.²⁸ A jövőben felállítandó szervezet számára egy „belső használatra” szánt feketelista is készült, ami 650 nevet tartalmazott: török tisztviselőket és az azeri Musszavat párt vezetőit, akik az 1918-as hatalmi vákuum és a török megszállás alatt ragadták magukhoz a hatalmat, valamint örmény kollaboránsokét. Ebből a kongresszus egy bizottsága negyvenegy nevet választott ki, akiket a népiítés elsőszámú felelőseiként jelöltek meg.

A hadművelet koordinátora a veterán forradalmár, Amen Garo (eredeti nevén Karekin Pastermadjian), a párt külügyi képviselője és amerikai nagykövete lett.²⁹ A szervezet a Dasnak már meglévő nemzetközi infrastruktúráját használta fel, az egyes hadműveletek végrehajtásáért a párt helyi képviselete volt felelős, így minden helyi pártszervezet a Haduk Marmin előretolt állásává vált. Az anyagi forrásokat a bostoni párthivatal, Armen Garo székhelye biztosította.³⁰ Az akció végrehajtására egy külön pénzalapot (Haduk Gumar) hoztak létre, amit a kongresszus után a Haduk Marminra bízta. A hadtest pénzügyeinek felelőse egy bostoni bizottsági tag, Garo jobbkeze, Shahan Natali költő, író lett. Natali a kongresszus alatt Bostonból Párizsba ment, hogy összekötőként működjön a bostoni Haduk Gordz és az isztambuli székhelyű Haduk Marmin között, így egy három kontinensen átívelő hálózatot hozva létre.³¹ A leendő merénylők beszerzése Konstantinápolyban, az Azadamart nevű örmény nyelvű újság irodájában történt.³² Az így kialakított hálózatot a bosszú görög istennője után Nemeszisznek keresztelték el.

A Dasnak ügyelt rá, hogy a büntető expedíciókat a lehető legkevésbé lehessen a párt nevéhez kötni, semmilyen gyilkosságra nem adtak nyílt parancsot, a párt Nemeszisz-hadművelettel kapcsolatos dokumentumai kipontozott helyekkel és kódolt szavakkal operáltak.³³ Így természetesen a téma nem is volt része a 9. Dasnak-világkongresszus publikus napirendjének, amelynek célja elsősorban a párt átszervezése volt a füg-

28 Derogy, 59–60.

29 Simsir, 121–122.

30 Derogy, 59–60.

31 Derogy, 59–73.

32 Derogy, 149.

33 Derogy, 105.

getlenséggel előállt új helyzethez alkalmazkodva. Az egyik első döntés értelmében megszüntették a korábbi két nagy hivatal (keleti és nyugati) rendszerét, erőteljesen centralizálva a pártot: csak egy hivatal maradt 10 taggal, jereváni székhellyel. Így megkönnyítették a regionális szervezetek közti ügyvitelt, és a központi utasításra indított műveletek végrehajtását, mivel a helyi pártszervezetek innentől közvetlenül a pártvezetéstől kaphattak parancsokat, nagyban megkönnyítve Garo munkáját.³⁴

A Nemeszisz-hadművelet nyitányának tekinthető első gyilkosságra **A tbiliszi merénylet** 1920. jún. 19-én, Tbilisziben került sor. A célpont az Azeri Demokratikus Köztársaságot kormányzó Musszavat párt két vezetője volt, akiknek követői Baku 1918-as török megszállása alatt elkövették az utolsó jelentős örményellenes pogromot. Az erőszak csúcán Bakuban gyakorlatilag az egész örmény népességet kiirtották.³⁵ A Musszavaturalmánakavöröshadsereg megszállása vetett véget, a vezetők nagy része Tbiliszibe menekült.

1919 végén a grúziai pártszervezet Aram Yerganiant bízta meg a Musszavat vezetőinek levadászásával. Yeragian egyike volt az erzerumi mézárulás mintegy 200 túlélőjének, 1916-ban 15 éves korában a Kaukázust ideiglenesen elfoglaló oroszokkal együtt harcoló örmény önkéntesek gyűjtötték be. A Köztársaság kikiáltása után a jereváni titkosrendőrségnek dolgozott, feladata a Dasnak-szervezetébe beépülő kémek, illetve körözött bűnözők felkutatása és likvidálása volt. Ezután megkapta eddigi legnehezebb feladatát: megtalálni és megölni Fathali Khan Khoiskit, az Azeri Demokratikus Köztársaság volt miniszterelnökét és Khan Mahmadvot, a Musszavat párt vezetőjét. Az ügyön egy két fegyveresből és két megfigyelőből álló osztag dolgozott, akik az áldozatok napirendjét, lakóhelyüket, kedvenc kávézóikat figyelték. 1920. június 19-én társával, Misak Giragossiannal egy kávézóban bevárták a két áldozatot, majd amint elég közel értek, tüzet nyitottak. Khoiski azonnal meghalt. Mahmadvov viszonzta a tüzet, megsebesítve Giragossiant, és sérüléseket szenvedve, de élve távozott.

A tbiliszi merénylet inkább tekinthető a grúziai pártbizottság magánakciójának, mint a Nemeszisz-hadművelet részének, bár világos, hogy annak szellemében hajtották végre: a merényletet egyedül a tbiliszi sejt szervezte, a Haduk Gordz és egyéb egységek bevonása nélkül. Pár hónap múlva Yerganian Konstantinápolyba ment és csatlakozott az Azadamart székházában berendezett irodához, ahol önkénteseket toboroztak a további merényletekhez.³⁶

34 Derogy, 54–61.

35 *Says Baku Armenians Face Extermination*, The New York Times, 1920. május 3.

36 Derogy, 60–61.

Talaat pasát az örmények a népiirtás elsőszámú felelősének tartják. Belügyminiszterként ő adott parancsot a kitelepítésekre és a halálmeneteket kísérő különleges egységek felállítására. Örményekkel szembeni gyűlöletét nem rejtette véka alá Henry Morgenthau amerikai nagykövettel folytatott beszélgetései során sem.³⁷ Nem meglepő tehát, hogy Talaat neve a Dasnak feketelistájának első helyére került. 1921. március 15-én Berlinben végzett vele a Nemeszisz egyik ügynöke, Soghomon Tehlirian.

Tehliriant Armen Garóhoz hasonlóan a személyes bosszúvágy is motiválta. 1896. április 2-án született, gyerekkora nagy részét Erzincanban töltötte. 1914-ben ő is az orosz hadsereg örmény légiójában, Ardanik tábornok, az egyik legkiválóbb örmény hadvezér alatt szolgált szanitécként. Katonai szolgálata alatt térhetett vissza Erzincanba, ahol hiába kereste anyját és nővéreit.³⁸ Túlélők beszámolója szerint a török katonák és rendőrök felszólították a városban élő örményeket, hogy egyszerre hagyják el a várost. Megígérték nekik, hogy az áttelepítés egész ideje alatt fegyveres védelmet kapnak. Ehelyett a város határánál felsorakoztatták őket, és felszólítottak mindenkit, hogy térjen át az iszlám hitre, és aki erre nem volt hajlandó, azt megölték, köztük Tehlirian rokonait is. Tehlirian önéletrajza szerint itt határozta el, hogy bosszút áll a gyilkosságok kitervelőin. Valamint itt kezdődött el, feltehetően a trauma következtében, hosszú ideig tartó, ájulással és epilepsziához hasonló rohamokkal járó titokzatos betegsége.³⁹

Tehlirian a mudroszi fegyverletételig részt vett a harcokban. A háború után, 1919. december 15-én úgy döntött, Konstantinápolyba megy. Remélte, hogy itt találhat élő rokont, de azt is, hogy itt választ kaphat arra a kérdésre, ki volt felelős a mészárlásokért. Még indulása előtt beszerzett egy pisztolyt. Megérkezve egyből az *Azadamart* örmény nyelvű újság irodájába ment, hogy hirdetést adjon fel, amiben még élő családtagjait keresi. Akkoriban nagyon sok anatóliai örmény menekült adott fel hasonló hirdetéseket Konstantinápolyban, csak aznap ez az egy újság több tucat hasonló kérést teljesített. Itt találkozott össze egy Yeranuhi Danielian nevű tanárnővel, aki később beszervezte a Nemeszisz-hadműveletbe. Bár eredetileg a Huncsak pártba tartozott, sok Dasnak-tag barátja volt, és a háború óta a Dasnak gyűlésein is részt vett, hiszen az 1915-ös tragédia szinte megszüntette a pártellen-

37 Az örmény népiirtás: Az örmények és a történelmi emlékezet, www.htkp.org, hozzáférés: 2010. augusztus 10.

38 Derogy, 65.

39 AVAKIAN, Lindy V.: *The Cross and the Crescent*, Phoenix, Arizona, UCS Press, 1989, 41–43.

téteket.⁴⁰ Yeranuhi beszélt neki az 1915-ben lezajlott konstantinápolyi tisztogatásokról, melyek során 250 konstantinápolyi örmény értelmiségit hurcoltak el.⁴¹ Elmondta neki, hogy a letartóztatásokban egy Megerditchian nevű örmény besúgó segédkezett, aki azóta is büntetlenül élt a városban. Yeranuhi Talaat pasát hibáztatta a népirtásért, ettől kezdve Tehlirian bosszúvágának már kézzel fogható célpontja volt.⁴²

Yeranuhi bízta Tehliriant, hogy ölje meg Megerditchiant. Egy fotót adott neki az árulóról és megmutatta a fiát, akin keresztül megtalálhatja. Tehlirian ezután rendszeresen figyelte Megerditchian lakását. Egyik nap meglátta a fiút, amint a lakásba megy pár üveg itallal. Tehlirian a fiút követve belopózott az épületbe és mellkason lőtte Megerditchiant, és a zűrzavarban észrevétlenül el tudott menekülni a házban vendégeskedő rendőrök elől. Megerditchian halálos sebet kapott, kórházba szállították, ahol még a nap folyamán meghalt.

Tehlirian ezután Talaaton akart bosszút állni. Először Zaven pátriárkát, az örmény ortodox egyház fejét kérte, hogy segítsen neki Talaat nyomára akadni, de az keresztény hitvallására hivatkozva nem akart egy gyilkosság bűnrészesé lenni. Az ittihadistákkal szemben álló török pártoknál is hiába próbálkozott.⁴³ Végül Yeranuhi elvitte Tehliriant egy titkos találkozóra egy konstantinápolyi párttag, Berge házába. Itt Tehlirian felajánlotta szolgálatait Shahan Natalinak, Garo jobb kezének.⁴⁴ Natali alkalmasnak találta Tehliriant a halálos ítélet végrehajtására: Yeranuhi ajánlólevelében megtört emberként írta le, akit az örület határait súroló, rögeszmés módon foglalkoztat a bosszú gondolata. Magánélete szinte egyáltalán nincs, így nincs mit vesztenie a veszélyes küldetésen.⁴⁵ Mindez kapóra jött Natalinak, aki eleve azt tervezte, hogy Tehliriant elfogják és bíróság elé állítják, hiszen így nagy nyilvánosság előtt beszélhet az örmények ellen elkövetett rémtettekről. Újságíróként tudta, mekkora ereje van a nyilvánosságnak, és hogy ha napvilágra kerülnek Talaat bűntettei, az emberek Tehlirian mellé fognak állni még akkor is, ha embert ölt.⁴⁶

Natali ugyan megbízta Tehliriant Talaat pasa megölésével, valódi segítséget egyelőre nem tudott nyújtani, hiszen még abban sem vol-

40 Avakian, 46–49.

41 Derogy, 67.

42 Avakian, 50.

43 Derogy, 68–69.

44 Avakian, 63–67.

45 Alexander, 50.

46 *Shahan Natalie* (A Concise Biography), *Apaga Periodical*, 30. szám, 2007. szeptember, www.apagaonline.com hozzáférés: 2011. augusztus 11.

tak biztosak, hol van Talaat.⁴⁷ Tanácsstalanságában Tehlirian Párizsba ment, az utazásra költve maradék pénzét, mert hallotta, hogy Zaven is ott tartózkodik. Ismét megkérte a pátriárkát, hogy segítsen neki, de az ismét elzárkózott ettől.⁴⁸ Nagyjából egyéves tartózkodás után Yeranuhi vette fel vele a kapcsolatot, elmondta neki, hogy a bostoni Dasnak-szervezet szeretne vele minél előbb találkozni. 1920 októberében Bostonba hajózott, ahol a *Hairenik* lap irodájában Armen Garo kikérdezte, hogy lássa, alkalmas-e a feladatra, majd beavatták a Nemeszisz nemzetközi szervezetébe. Elmondták neki, hogy a volt ifjútörök vezetők különböző európai nagyhatalmakkal tárgyalnak, remélve, hogy a jövőben visszatérhetnek a hatalomba Törökországban. Ezzel azonban felfedték magukat a Nemeszisz előtt is: értesültek róla, hogy az Ittihad maradéka két hónapja Berlinben tartott konferenciát, és hogy Talaat azóta is ott tartózkodik. Garo mesélt Tehliriannak Talaattal folytatott beszélgetéseiről, a pasa örmények iránti gyűlöletéről és ellenük elkövetett bűneiről. Tehlirian egy hónapig maradt Bostonban, ahol felkészítették a feladatra, fényképeket kapott Talaat legbelső köréről, köztük feleségeiről.⁴⁹ Végül egy hónap várakozás után jött a parancs, hogy amint tud, jelenjen meg a Dasnak genfi irodájában, a *Droshak (Zászló)* újság szerkesztőségében.⁵⁰

A genfi útra valójában csak az alibi miatt volt szükség. A genfi irodában Tehlirian megkapta a kódolt parancsot, hogy utazzon Berlinbe. Az utasítást egy nem létező unokatestvére, Ayvazian által írt levélnek álcázták:

Kedves Soghomon kuzin!

Örülök a hírnek, hogy te is Berlinbe készülsz gépészmérnöki karra. A tanulmányi vízummal nyilván nem lesz gondod, a genfi német követéségen kiválthatod, hogy idejöhess tanulni.

Ne aggódj túlságosan a nyelvi nehézségek miatt! Barátaim és én segítünk majd, hogy végül megszerezd a diplomádat – ez az esemény mindannyiunk számára örömmel szolgál majd.

Mivel tudom, mennyire szereted a finom ételeket, már nagyon várom, hogy elvihesselek olyan jó helyekre, mint a Tiergarten téri Maxl étterem.

A családunk is jókívánásait küldi velem együtt:

Üdvözlettel,
Unokatestvéred,
Ayvazian⁵¹

47 Avakian, 63–67.

48 Alexander, 45–46.

49 Alexander, 48.

50 Avakian, 82–86.

51 Alexander, 11.

Tehlirian egyből megértette az üzenet lényegét: a megszerzendő „diploma” Talaat pasa, a Maxl étterem a találkozási pont, a család pedig a már ott levő ügynökök csoportja. 1920. december 3-án ment Berlinbe, perzsiai útlevelemmel, benne a genfi német követség által kiadott tanulmányi vízummal.

Berlinben Tehlirian megérkezése előtt már több ügynök készítette elő a terepet, folyamatos megfigyelés alatt tartva az ifjútörökökkel kapcsolatban álló török emigránsokat. Nagyrészüknél csak az álnévét ismerjük Tehlirian életrajzából: Hazor, aki észrevétlenül beépült a török diákok körébe (Alexander tévesen Dr. Hagop Zoriannal, a Jereváni Egyetem későbbi professzorával azonosítja, aki akkoriban szintén Berlinben tartózkodott; valójában Garabed 'Hrach' Papazian volt az, akit Alexander tévesen egy Hrap nevű ügynöknek vélt), Vaza (Vahan Zachariantz) aki később a tárgyaláson az örmény tolmács volt, Haigo és Sumpat (azonosságuk nem tisztázott).⁵² A merénylet előtti információgyűjtés oroszánrészét Hazor (Garabed Papazian) végezte. Papazian 1892-ben született gazdag yozgati családba. Tizenkét éves korától Konstantinápolyban tanult, ahol anyanyelvi szinten elsajátította a török nyelvet, majd az Ottomán Egyetemen tanult jogot. A török szokások ismerete, nyelvtudása és akcentus nélküli kiejtése rendkívül hasznos ügynökké tette. Arcvonásai miatt külsőleg is inkább tűnt töröknek, mint örménynek. Később a muszlim szokásokat követve körülméltette magát, hogy a fürdőkben is észrevétlenül vegyülhessen törökökkel. Töröknek adva ki magát Mehmet Ali álnéven hamis török útlevelet és tanulmányi vízumot szerzett Németországba. Rendkívül jól értett az emberek bizalmának elnyeréséhez, könnyen kötött barátságokat.⁵³ „Mehmet Ali” hamar népszerű lett a török diákok és emigránsok körében, olyannyira, hogy 1921-ben a török diákok közössége megválasztotta az „Év Török Hallgatójának”. Bár a török emigránsoknak még a Dasnaknál is kevesebb tőke állt rendelkezésére, mégis feltűnő a hírszerzésük szinte teljes hiánya. A Dasnak-ügynökök szinte az összes fontos török lakhelyét felderítették, és tudták, ki mikor hagyja el a várost, így akár Berlinen kívülre is tudták követni a megfigyelés alatt tartott személyeket. Ezzel szemben a törökök azt sem tudták, melyik éttermekben gyűlnek össze örmény párttagok.⁵⁴

A Talaat elleni merényletet rendkívül alapos felderítés előzte meg. Erre azért volt szükség, mert biztosra kellett menniük, tényleg őt ölik-e

52 Alexander, 51–53.

53 Derogy, 148.

54 Avakain, 112.

meg, hiszen egy ártatlan meggyilkolása csak ártott volna az ügyüknek.⁵⁵ Másrészt a gyilkosságot úgy kellett elkövetni, hogy a merénylő, Tehlirian bűntársai semmi nyomot ne hagyjanak, el kellett hitetni a rendőrséggel, hogy a gyilkosságot egy magányos tettes követte el.⁵⁶ Ez a módszer a Nemeszisz-hadművelet összes többi merényletére jellemző volt. Minden merényletet hónapokig tartó felderítés előzött meg. A munka a kiszemelt áldozathoz köthető személyek megfigyelésével kezdődött, akik gyakran maguk is rajta voltak a feketelistán. Miután egyértelműen sikerült azonosítani a célszemélyt, az ügynökök felváltva figyelték annak lakhelyét és minden olyan helyet (éttermek, kávézók, barátok lakásai), ahova rendszeresen járt. Megismerték a célpont napi rutinját, illetve hogy milyen útvonalakon szokott közlekedni, eközben keresni kezdték azokat a helyeket, ahol a gyilkosságot a lehető legtisztábban lehet majd végrehajtani. Az ügynökök felfedezéseikről táviratban jelentettek a konstantinápolyi központnak, ahol a meglévő információkat mérlegelve hoztak döntést arról, érdemes-e folytatni az előkészítést, vagy kiadhatják a parancsot a kivégzésre. Az konstantinápolyi ügynökség rendkívül óvatos volt, amit sok külföldön dolgozó ügynök inkább nyűgnek érzett, így nem egyszer fordult elő, hogy a központ utasítására nem várva, önhatalmúlag követtek el merényleteket.

Mint kiderült, Berlinben egy egész oszmán emigráns közösség élt: Dr. Shakir és Dr. Nazim, a Teskilat-i mahsuse vezetői, Bedri bég, volt konstantinápolyi rendőrfőnök és Dzsemál Azmi, az örmények által „Trebizondi Szörnyetegnek” is nevezett tartományi kormányzó alkották Talaat legszűkebb környezetét. Mindannyian inkognitóban éltek, kedvenc találkozási helyük a Dzsemál Azmi által működtetett dohánybolt volt.⁵⁷ Ott tartózkodásuk nyílt titok volt. Mehmed Zeki török újságíró, aki korábban szakított az ifjútörök mozgalommal, nem sokkal Tehlirian érkezése előtt írt cikket a Berlinben tartózkodó ifjútörök vezetőkről, azzal vádolva a Német Köztársaságot, hogy tudatosan bujtat körözött háborús bűnösöket.

Talaat berlini tartózkodásáról a brit titkosszolgálat, az MI6 is tudott, amely még mindig nem vetette el azt a lehetőséget, hogy bíróság elé állítsák a volt kormányfőt. Miután Németország nem volt hajlandó kiadni Talaatot, a britek úgy döntöttek, nem várnak tovább, és ha kell, maguk fogják el. Talaatot legközelebb stockholmi látogatása alatt azonosították. Felmerült, hogy a visszaúton a Royal Navy segítségével megállítják hajóját, de ez túl nagy diplomáciai bonyodalommal járt

⁵⁵ Alexander, 58.

⁵⁶ Derogy, 73.

⁵⁷ Derogy, 74.

volna. Ehelyett Audry Herbert ügynököt küldték Berlinbe, aki egy parkban kikérdezte Talaatot mindössze kilenc nappal a halála előtt. Talaat elmondta, hogy rá akar venni muszlim országokat Musztafa Kemal támogatására, és azzal fenyegetőzött, hogy lázadásokat fog szítani a Brit Birodalom muszlimok lakta gyarmatain, ha a britek nem kötnek előnyös békét a törökökkel. Ezzel Talaat aláírta a saját halálos ítéletét. Az ügyben a brit hírszerzés a szovjet titkosszolgálatokkal is konzultált, akik szintén nem nézték jó szemmel Talaat pántörök elképzeléseit. A britek közölték az oroszokkal, amit Talaatról tudtak, majd a két titkosszolgálat eldöntötte, együttműködnek Talaat megölésében. Valószínűleg már korábban értesültek róla, hogy az örmények is erre készülnek (Tehlirian korábban Konstantinápolyban a britekkel szövetséges török liberális pártoknak is felajánlotta, hogy segít volt ittihadista vezetők előkerítésében).⁵⁸ Eldöntötték, az lesz a legegyszerűbb, ha hagyják, hogy ők végezzék el a piszkos munkát.⁵⁹

Tehlirian és társai elsősorban Azmi boltját figyelték, mert ez volt az egyetlen rendelkezésükre álló nyom, miközben Hazor megpróbál Azmi fiának, Ekmelnek a bizalmába férkőzni. Talaatot először február közepén ismerték fel, miután az olasz fasiszták lapjából, a Lavoro Fascistából tudomást szereztek róla, hogy az ifjútörök vezetők konferenciára készülnek Rómában. Talaat nyilvánosan mutatkozott a berlini pályaudvaron, visszatérése után Tehlirian hazáig követte a Charlottenburg negyedbe, a Hardenbergstrasse 4. alatti lakásáig.⁶⁰ Mint kiderült, Talaat Ali Salieh álnéven élt Berlinben feleségével és Dr. Roussounival, az Ittihad központi bizottságának tagjával együtt.⁶¹ Március 5-én Tehlirian kiköltözött addigi lakásából és a Hardenburgstrasséba költözött. Új lakásának ablakából könnyen megtudta figyelni a célszemély lakását, ezért mindennap órákat töltött Talaat portájának figyelésével.⁶² Mint kiderült, Talaat szigorú napirendet követ, minden nap 10 és 11 óra között sétálni ment, ezzel egészen megkönnyítve a merénylők dolgát.⁶³ Nem sokkal később levél jött a bostoni Dasnak-központtól: megerősítették, hogy Ali Salieh valóban azonos Talaat pasával, és zöld utat adtak a merénylethez.

Március 15-én reggel Talaat a szokásos időben, 10 órakor távozott lakásból és elindult az utcán. Tehlirian utánament, megszólította,

58 Derogy, 68–69.

59 ÖKE, Min Kemal: *The Armenian Question 1914–1923*, Oxford, K. Rustem & Brother, 1988. 268–269.

60 Alexander, 52–56.

61 Derogy, 81–82.

62 Derogy, 82–83.

63 Simsir, 27.

megfogta a vállát, és közvetlen közelről fejbe lőtte, egyetlen lövéssel megölve az ifjútörökök vezetőjét.⁶⁴ Tehlirian a lövés után nem próbált elmenekülni, leeresztett fegyverrel várta, hogy elfogják. Ellenállás nélkül adta meg magát a rendőrségnek, akik a charlottenburgi rendőrkapitányságra szállították. A kikerkező nyomozók még aznap Talaat pasaként azonosították az áldozatot.⁶⁵

Talaat bebalzsamozott holttestét öt napig a hullaházban tartották, mert haza akarták szállíttatni Törökországba, azonban ezt sem a konstantinápolyi szultáni kormány, se Musztafa Kemal ankarai kormánya nem engedélyezte, mivel mindketten el akartak határolódni az európai sajtóban ismét napirendre került, Talaat parancsára elkövetett háborús bűnöktől.⁶⁶ Ezután a testet feleségének adták át, aki előkészítette a temetést a tampelhofi török dzsámiban, aminek fenntartását Talaat is támogatta életében.⁶⁷ A berlini török emigráns közösség nagyszabású temetést rendezett az egykori nagyvezírnek. A temetésen egyaránt megjelentek németországi muszlimok, a Weimari Köztársaság és a régi német állam képviselői (két volt külügyminiszter Richard von Kühlmann és Arthur Zimmerman, a híres távirat szerzőjének személyében). A német külügyminisztérium „Egy nagy államférfi és hűséges barát emlékére” felirattal küldött koszorút.

Talaat holtteste 23 évig nyugodott Berlinben, végül 1944. február 25-én, Atatürk halála után kihantolták és Isztambulba vitték, ahol ágyútalpon, katonai tiszteletadással helyezték végső nyugalomra.⁶⁸

A Tehlirian-per A Talaat-pasa elleni merénylet hatalmas sajtóvisszhangot váltott ki Németországban és külföldön egyaránt. A berlini *Der Morgen Poste* és a *Morgenpost*⁶⁹ még aznap címlapon számolt be az esetről, megemlítve, hogy valószínűleg politikai motiváció állhatott a gyilkosság hátterében.⁷⁰ A per előtt a német lapok nagy része szimpátiáját fejezte ki az áldozattal, akit Németország háborús szövetségeseként tiszteltek. A *Handes-Zeitung* című országos hírlap így írt:

„Berlin: Holnap reggel egy kegyetlen gyilkos áll az igazságszolgáltatás elé, hogy ha ez egyáltalán lehetséges, megmagyarázza, miért ölte meg hidegvérrel Talaat pasát, török államférfit és emberbarátot, aki a háború alatt Németország szövetségeseként bebizonyította, hogy

64 Simsir, 27.

65 Avakian, 117.

66 Alexander, 23.

67 Simsir, 29.

68 Simsir, 30–31.

69 Alexander, 20.

70 Avakian, 117.

hazánk barátja. Soghomon Tehlirian, egy örmény fanatikus, aki hállás lehetne a török kormánynak az örményeknek nyújtott nagylelkű segítségért, szándékosan, előre eltervezett módon agyonlőtte azt az embert, aki csak a népe barátságát akarta elnyerni. (...) Az igazság azt kívánja, hogy Soghomon Tehlirianra a legsúlyosabb büntetést róják ki. Lógnia kell!”⁷¹

A legtöbb német lap politikai indítékot emlegetett, csak a jobboldali *Deutsche Tageszeitung* feltételezte, hogy az indíték féltékenység lehetett, megjegyezve, hogy „a hasonló személyes viták nem szokatlannak külföldi vendégeink között.”⁷² A liberális Német Néppárt lapja, a *Tagliche Rundschau* Talaattal kapcsolatban azt írta:

„Talaat egy barátjától megtudtuk, hogy érezte, hogy üldözik, és előre sejtette, mi lesz a sorsa. (...) Úgy gondolta, egy az antant által támogatott titkos szervezet rá vadászik. Az emigráns politikai élettel kapcsolatos körökben nincs egyetértés Talaat elméletéről, de nem zárható ki egy ilyen gyilkos szervezet létezése.”⁷³

A negatív visszhang hatására a berlini rendőrség fontolóra vette, hogy kiutasítja a városban élő kb. 300 örmény bevándorlót. A német hatóságok kezdetben gyanították, hogy létezhet egy örmény terrorszervezet, amely az ifjútörök mozgalom vezetőinek meggyilkolását tűzte ki célul, így számítani lehet újabb gyilkosságokra, de később ezt a feltételezést elvetették.⁷⁴

A német lapok közül elsőként a liberális *Berliner Tageblatt* engedett meg magának némi kritikát Talaattal kapcsolatban, megjegyezve, hogy bár politikusként nem a saját vagyonát akarta gyarapítani, sajnálatos, hogy kezéhez mégis vér tapad.⁷⁵ A katolikus *Germania* című lap pedig címlapon foglalkozott Talaat szerepével az örmény népirításban, rámutatva, hogy ezekért a tettekért az antant is kereste.⁷⁶ A Szociáldemokrata Párt *Worwarts* című újságában két héttel a gyilkosság után leközltek egy az „örmény kisebbség álláspontját” tartalmazó cikket, amelyben az író kifejti, hogy a németek a háború alatt a katonai cenzúra miatt nem értesülhettek szövetségesük büntetteiről, Tehlirian pedig csak a népe elleni erőszakért állt bosszút. Kijelentette, hogy Tehlirian nem gyilkosságot követett el, hanem politikai tettet hajtott végre, és reméli, „hogy tettét a német bíróság is akként értelmezi

71 Avakian, 112.

72 Alexander, 13.

73 Alexander, 12–14.

74 *May Expel Armenians*, The New York Times, 1922. április 20.

75 Alexander, 14.

76 Alexander, 14.

majd.⁷⁷ Minden jóindulata ellenére a cikk inkább ártott Tehlirian védelmének, hiszen az éppen azt próbálta bizonyítani, hogy a gyilkosság indítéka személyes bosszúvágy volt. A személyes bosszúból elkövetett gyilkosságot ugyanis legfeljebb 15 év kényszermunkával büntették, egy politikai gyilkosságért viszont guillotine általi halál járt.⁷⁸

Március 16-án a *New York Times* is tudósított az esetről. A cikk közölte, hogy Talaatot a konstantinápolyi bíróság halálra ítélte. Henry Morgenthau egykori törökországi nagykövét nyilatkozott a lapnak, elmondása szerint az Ittihad „nagyfőnöke”, Talaat is felelős volt az örmény népirtásért. A következő nap újabb cikk jelent meg az esetről, amelyben a tettest is megnevezik. A cikk szerint „Salomon Teilierian” előre eltervezte a gyilkosságot, amellyel családtagjai haláláért állt bosszút. A rendőrség ugyanakkor nem zárja ki, hogy voltak segítői, talán éppen az Örmény Forradalmi Szövetség ügynökei, erre utal a Párizsban kiadott útlevele és svájci vízumai.⁷⁹ Másnap a *Times* a bűneset pénzügyeiről szóló cikket közölte: a német hatóság, amely tagadta, hogy tudták volna, hogy Talaat Berlinben van, bankszámláján 10 millió márkát talált. Tehlirianról kiderült, a gyilkosság előtt 12 000 márkát kapott, ez megerősítheti azt a feltételezést, hogy voltak társai.⁸⁰ Különös módon a 12 000 márka kérdése a tárgyaláson egyáltalán nem került elő. Tehlirian meg tudta magyarázni, miből élt: családja halála után magával vitte az elrejtett vagyonukat.⁸¹

A tárgyalás nagy hatást gyakorolt egy Berlinben tanuló lengyel joghallgatóra, Raphael Lemkinre, aki 1944-ben elsőként használta a genocídium kifejezést a náci holocaust leírására, és a második világháború után a népirtást tiltó ENSZ-határozatot megfogalmazta. Lemkin megdöbben azon, hogy Tehliriant elítélheti, Talaatot viszont nem büntetheti meg ugyanannak az államnak a bírósága, mivel nincsenek érvényben olyan nemzetközi törvények, ami alapján egy emberiség ellenes bűntény elkövetőjét hazáján kívül is el lehetne ítélni.⁸² A tárgyalás nézői között ott volt Robert M. W. Kempner, zsidó származású joghallgató, aki később a második világháború után a nürnbergi per egyik ügyésze lett. 1980-ban írt arról, milyen fontos precedenst te-

77 Alexander, 25.

78 Alexander, 20.

79 *Assassin Boasts of Talaat's Death: 'It Is Not I Who Am the Murderer, It Is He', Sais Young Armenian.*, The New York Time, 1922. március 17.

80 *Talaat is Mourned as Germany's Friend*, The New York Times, 1922. március 17.

81 *The Trial of Talaat Pasha: The first day of trial*, kiad. Wegner, Armin T., <http://armenianhouse.org/wegner/docs-en/talaat-1.html> hozzáférés: 2011. augusztus 11. (Shogomon Tehlirian perének jegyzőkönyve)

82 Power, 1–60.

remtett a politikai perek világában Tehlirian felmentése.⁸³ Az esetre visszaemlékezve így írt:

„Először a történelemben (...) a berlini törvényszék (...) elismerte, hogy az emberi jogok súlyos megsértése, különösen egy állam által elkövetett népirtás ellen igenis felvehetik a harcot idegen államok is, és ez nem számít elfogadhatatlan beavatkozásnak egy független állam belügyeibe.”⁸⁴

Tehlirian önéletrajza tartalmaz egy részletes leírást a perről, amely nem teljesen pontos, sok helyen ellentmond a jegyzőkönyvnek,⁸⁵ vagy tartalmaz olyan részeket, amik a jegyzőkönyvben nem szerepelnek.⁸⁶ A per leírásakor ezért nem támaszkodom Tehlirian leírására, csupán a tárgyalás jegyzőkönyvét használom forrásnak. A június 2-án kezdődő perben nem voltak túl fényesek a vádlott esélyei: a fogdában már bevallotta, hogy előre eltervezte a gyilkosságot (ezt a vallomását később visszavonta, ennek ellenére felhasználhatták ellene), és az ügy sajtóvisszhangja és átpolitizáltsága miatt nehezen lehetett bizonyítani, hogy nem politikai gyilkosság történt. Reményt jelentett, hogy Amerikában a bostoni *Hairdenik* újság gyűjtést indított a védelem finanszírozására.⁸⁷ Az összegyűlt pénzből Németország két élvonalbeli ügyvédjét, Dr. Adolf von Gortont és Dr. Johannes Wertenhauert kérték fel a védelem képviselőjére.⁸⁸ Tehlirian védelme alapvetően háromféle taktikát alkalmazott: 1. a vádlott visszavonta korábbi vallomását, hogy előre eltervezte tettét, és hangsúlyozta Talaattal szembeni személyes sérelmeit. 2. a védelem a tárgyalást az indíték részletes kivizsgálásával igyekezett elterelni az „áldozat”, Talaat tettesteinek irányába. A tárgyalást Tehlirian pere helyett Talaat perévé változtatták, Tehlirian ügyvédei Talaat vádlóivá váltak. 3. a védelem orvosszakértők bevonásával igyekezett bizonyítani, hogy a vádlott elmebetegségben szenved és nem tekinthető beszámíthatónak.

A per első napján Tehlirian elmesélte erősen kiszínezett élettörténetét: eszerint Erzerumban a saját szemével látta egész családja lemészárlását, és maga is csak a csodával határos módon élte túl a vérengzést. Valójában akkor, amikor a családját megölték, már a fronton

83 VON VOSS, Huberta, *Portraits of hope: Armenians in the contemporary world*, New York, Berghahn Books, 2007. 294.

84 HOSFELD, Rolf, *The Armenian Massacres and Its Avengers*, IP Global Transatlantic Edition, 2005 őszi szám, 61.

85 Avakian, 127.

86 Avakian, 233.

87 Derogy, 106.

88 Avakian, 121.

tartózkodott, azonban ez az elferdített beszámoló alkalmasabb volt a bíróság és az esküdtek szimpátiájának elnyerésére. Emellett azt sem akarta bevallani, hogy az örmény ellenállók között harcolt, nehogy ezt az információt felhasználva kössék a Dasnakhoz vagy más forradalmi szervezetekhez.⁸⁹ A per második szakaszában, még aznap délután hallgatták ki a tanúként meghívott szakértőt, Dr. Johannes Lepsius volt a teológust, a német orientalista szaktekintélyt.⁹⁰ Lepsius már az első világháború előtt foglalkozott az örmények helyzetével, a háború alatt az elsők között számolt be az örmény népirtásról (írásait a német hatóságok cenzúrázták), majd két könyvet is írt a témában *Bericht über die Lage des armenischen Volkes in der Türkei* és *Der Todesgang des armenischen Volkes* címmel.⁹¹ Lepsius számos dokumentumot mutatott be, amik Talaat bűnösségét bizonyítják: általa aláírt táviratokat, nyilatkozatokat és saját beszámolóit a vérengzésekről.⁹² Az egyik, Lepsius által bemutatott, dokumentum kimondta, hogy „a deportálások célja a megsemmisítés”. Lepsius emellett hangsúlyozta, hogy Talaatot korábban Konstantinápolyban halálra ítélték, így Tehlirian lényegében ezt az ítéletet hajtotta végre.

A védelem annak bizonyítására, hogy a vádlott nem beszámítható, négy elmeorvost és neurológust hallgatott ki: Dr. Hugo Liepmannt, Dr. Richard Cassirert, Prof. Dr. Edmund Forstert és Dr. Bruno Haaket. Az orvosok egybehangzó véleménye szerint Tehlirian tévképzetektől szenvedett, amit az átélt traumák okoztak, a gyilkosság idején is emlékképei mentális nyomása alatt cselekedhetett, így nem vonható felelősségre.⁹³ Tehlirian maga is hangsúlyozta betegségét: vallomása szerint körülbelül két héttel az incidens előtt rémálmai voltak, amiben halott családtagjai jelentek meg. Hirtelen anyja holtteste felállt és beszélni kezdett: átkozta fiát, amiért hagyja, hogy gyilkosuk szabadon élhessen a városban. Álmából felriadva azonnal eldöntötte, hogy amint lehet, megöli.⁹⁴

A védelem taktikázása és Tehlirian megrázó vallomásai végül hatásosnak bizonyultak. Az esküdtszék egy órás megbeszélés után ártatlannak nyilvánította a vádlottat arra hivatkozva, hogy nem volt beszámítható, mikor a bűntettet elkövette.⁹⁵

89 *The Trial of Talaat Pasha: The first day of trial*, kiad. Wegner, Armin T., <http://armenianhouse.org/wegner/docs-en/talaat-1.html> hozzáférés: 2011. augusztus 11.

90 *The Trial of Talaat Pasha: Continuation of the trial after the noon recess*, kiad. Wegner, Armin T., <http://armenianhouse.org/wegner/docs-en/talaat-2.html> hozzáférés: 2011. augusztus 11.

91 Alexander, 88–93.

92 *The Trial of Talaat Pasha: Continuation of the trial after the noon recess* stb.

93 *The Trial of Talaat Pasha: The first day of trial* stb.

94 *The Trial of Talaat Pasha: The second day of trial* stb.

95 *The Trial of Talaat Pasha: The first day of trial* stb.

A pert megvizsgálva több szabálytalanság is megfigyelhető: bár tény, hogy szenvedett valamilyen mentális betegségben, Tehliriant közel sem lehetett beszámíthatatlannak nevezni. A tárgyaláson nagyon is tudatosan felépített, félrevezető vallomást tett. Elhallgatta, hogy köze lenne bármilyen politikai szervezethez, és azt, hogy valaha járt volna Bostonban. Vallomása jól felépített és koherens volt, mindent meg tudott magyarázni, ami nem vall súlyos elmebetegségre.⁹⁶ Különös, hogy bár a *New York Times* április 20-i cikkéből kiderül, hogy a nyomozás korai szakaszában a német rendőrség gyanította, hogy Tehliriannak voltak tettestársai és valamilyen titkosszolgálat megbízásából cselekedett, ez a szál a tárgyaláson teljesen kimaradt, az ügyészség csak mint magányos gyilkost vádolta, és a 12 000 márka ügye sem került többet elő. Egyik tettestársa, Vazan ráadásul a tárgyaláson is megjelent tolmácként és tanúként.⁹⁷ Amennyiben nem volt szándékos a kihagyás, a német nyomozó hatóságok teljes csődjéről beszélhetünk. Emellett a berlini ítélszék egyoldalú volt a tanúk kihallgatását illetően,⁹⁸ mivel nem hallgatott meg török tanúkat.⁹⁹ A felmentő ítélettel kapcsolatban figyelembe kell vennünk, hogy egy civilekből álló esküdtszék döntött arról, hogy Tehlirian bűnös-e, így fontosabb lehetett az érzelmi motiváció, mint a jogi szakértelem. Az elmebetegségre való hivatkozás pusztán jogi formalitásnak tekinthető, valójában politikai állásfoglalás történt, miszerint Talaat az igazi bűnös, Tehlirian pedig az áldozat.^{100, 101}

Az ítélet bel- és külföldi sajtóvisszhangja általánosan pozitív volt. A német lapok közül csak a nacionalista *Deutsche Allgemein Zeitung* sajnálkozott az ítélet miatt, mivel ezzel Németország potenciális szövetségeseket veszthet a muszlim világban. A *New York Post* ezt írta:

„A tárgyalóteremben tapssal ünnepelték Soghomon Tehlirian szabadon engedését, ami azt mutatja, talán Németország is csatlakozik a többi országhoz és elítéli az örmények lemészárlását. Még egy németországi bíróság, amely ország a háború alatt Törökország szövetségese volt, sem tudta elítélni a diákokot, aki a népe – ártatlan keresztények – legyilkolásáért állt bosszút (...).”¹⁰²

96 Alexander, 74–75.

97 Alexander, 75.

98 Simsir, 30.

99 Öke, 267.

100 Alexander, 185–187.

101 *Armenian Acquited for Killing Talaat: Defense Introduces Accounts of Grand Vizier's Cruelty in Conducting Massacres*, The New York Times, 1922. június 4.

102 Avakian, 244.

A *New York Times* havi politikai kiadványában, a *Current History*-ban „Miért mentették fel Talaat gyilkosát” c. elemzésben tíz Talaat által aláírt táviratot közölt angol és török nyelven, amelyek örmények megölésére adtak parancsot.¹⁰³ A táviratokat a britek fogták el és kódolták le, eredetileg Aleppóba, a deportálások egyik célpontja küldték őket.¹⁰⁴

Tehlirian ováció közepette, hősként hagyta el a börtönt, Simon Vratzian, az örmény emigráns kormány vezetője levélben gratulált neki. Tehlirian a per után visszatért Amerikába, majd a Dasnak „turnéra” vitte az Egyesült Államok örmények lakta nagyvárosaiba, ahol a diaszpóra hősként ünnepelte. 1922-ben Jugoszláviában feleségül vette menyasszonyát, Anahid Tatigiant, végül 1956-tól 1960-ban bekövetkezett haláláig San Franciscóban élt családjával.¹⁰⁵ Halála után az amerikai örmény diaszpóra a kaliforniai Fresno városában emlékművet állított neki.¹⁰⁶

Összességében elmondható, hogy a Nemeszisz első komolyabb hadművelete fényes sikert hozott a Dasnak számára. A célpontot komplikáció nélkül likvidálták, és Natali terve is bevált, Tehlirian tárgyalásával és felmentésével óriási propagandagyőzelmet arattak, ezzel alapozva meg a politikai tőkét a további merényletekre.

Merénylet Konstanti- nápolyban

Amikor 1920 januárjában Musztafa Kemal nyitni kezdett a szovjetek felé, az egyik fő probléma Örményország kérdése volt, a bolsevikok korábban ugyanis garantálták a hat keleti vilajetet (Van, Sivas, Erzerum, Diarbekir, Bitlis és Harput) magába foglaló Nagy-Örményország függetlenségét. Sztálin, aki akkoriban nemzetiségügyi biztos volt, 1918 januárjában arról írt, hogy a bolsevikok célja a független szocialista Örményország megteremtése.¹⁰⁷

1920. április 26-án a török nemzeti mozgalom vezetője együttműködést ajánlott az orosz bolsevikoknak: a törökök 5 millió rubelért, fegyverekért és egészségügyi felszerelésekért cserébe hozzájárulnak ahhoz, hogy a szovjetek bolsevizálják a független kaukázusi köztársaságokat. Örményországgal kapcsolatban Kemal azt javasolta, hogy a vörös hadsereg és a török nemzeti erők közösen támadják meg a köztársaságot, mivel a brit-párti Dasnak veszélyt jelent mindkét mozgalomra.¹⁰⁸ Szeptember 3-án végül megszületett a szovjet-török megál-

103 Alexander, 186–187.

104 Balakian, 345–347.

105 Avakian, 244–250.

106 Simsir, 31.

107 WALKER, Christopher J, *Armenia: The Survival of a Nation*, London, Routledge, 1990, 249.

108 Flesch, 208.

lapodás arról, hogy nem ismerik el többé a Törökországot feldaraboló sèvres-i békeszerződést, illetve Örményország függetlenségét.¹⁰⁹ 1920. október 24-én Kemal utasította egyik leghíresebb hadvezérét, Kazim Karbekirt, hogy azonnal foglalja el Kars tartományt. Az örmények a szövetségesek segítségét kérték, de azok nem voltak képesek vagy hajlandóak arra, hogy csapatokat tegyenek partra a Kaukázus vidékén.¹¹⁰ November 29-én kommunista forradalom zajlott le Észak-Örményországban, Alexandropol központtal megalakul az Örmény Szocialista Köztársaság, amely a „proletariátus üdvözetét” küldte a török megszállóknak.¹¹¹ Eközben a vörös hadsereg is offenzívát indított Orosz-Örményország ellen azeri gerillák támogatásával. A fokozódó nyomás alatt álló örmény kormány november 4-én tüzszünetet kért, majd Simon Vratzian miniszterelnök megegyezett a törökökkel Török-Örményország kiürítésében. A december 2-án megkötött gümrüi béke rögzítette a két ország mai határait.¹¹²

Vratzian még ugyanaznap lemondott Drastamat Kanayan tábornok javára, aki a Dasnak-központú kormány helyett átmeneti katonai kormányt alakított. A tábornok tárgyalásokat kezdett a vörösökkel, és elismerte a szovjet Örményországot. A kommunisták hamarosan leváltották Kanayant, Vratzian illegálisba vonult, és megkezdődött Örményország szovjetizálása. Vratzian a Dasnak élén ellenállási mozgalmat hozott létre Jerevánban, de áprilisban vissza kellett vonulnia a perzsa határon fekvő hegyekbe. A Dasnak-párti gerillák egészen július közepéig kitartottak, de végül szovjet segítséggel az örmény kommunisták kiszorították őket állásaikból, nagy részük Perzsiába menekült. Az új, szovjet Örményország első vezetője a bolsevik Alexander Miasnikian lett.¹¹³

Ahogy a Dasnak anyaországi bázisa megszűnt, a szervezet súlypontja a diaszpórára tevődött át. A bukás után Vratzian emigráns kormányt kezdett szervezni, április 15. és május 7. között Bukarestben tartottak időközi pártkongresszust. A konferencián csaknem mindenki egyetértett azzal, hogy a megkezdett Nemeszisz-hadműveletet folytatni kell. Döntöttek egy új szervezet, a Külhoni Felelős Szervezet (örmény rövidítése szerint ABM) felállításáról, amely felelős lesz a hadművelet logisztikájáért. Vezetőjének Garo Shahan Natalit nevezte ki. Natali valódi neve Hakop Ter-Hakopian volt, 1884-ben született

109 Derogy, 106–107.

110 Flesch, 214–215.

111 Derogy, 107.

112 Flesch, 216.

113 Derogy, 107–108.

egy Husenik nevű faluban, Kharberd vilajetben.¹¹⁴ 1908-tól a bostoni egyetemen filozófiát és irodalmat tanult, és csatlakozott a *Hairenik* újság szerkesztőségéhez, ahol rövidesen főszerkesztő, majd a bostoni Dasnak pártbizottság tagja lett.

Natali rendkívüli szervezőtehetségének köszönhetően hamarosan az ABM gyakorolt irányítást a Nemeszisz minden szerve (Haduk Gordz, Haduk Marmin, Haduk Gumar, a Gordz amerikai kiképzőbázisa és az konstantinápolyi Azadamart-irodában berendezett „toborzóiroda”) fölött. Bár a szervezés nagy részét Natali végezte, továbbra is Garo, mint értelmi szerző maradt a Nemeszisz-hálózaton belüli legfelsőbb autoritás.¹¹⁵

1921. július 18-án sor került a következő merényletre: Misak Torlakian egy konstantinápolyi utcán lelőtte Bihbud Khan Javanshirt, az Azeri Demokratikus Köztársaság egykori belügyminiszterét, akinek parancsára 1918 szeptemberében szinte teljesen kiirtották az örményeket Bakuban. Torlakian 1890-ben született Trebizond vilajetben. Már gyerekkorában szembesült a terrorizmussal, mivel több családtagja, köztük apja is fidaji volt. 1910-ben hamis papírokkal csatlakozott az ottomán hadsereg tüzérségéhez, ahol örmesteri fokozatig vitte. 1914-ben azonban elhagyta a hadsereget, és az oroszok mellé állt örmény önkéntes hadtesthez csatlakozott. Csapatával együtt szabadította fel szülőfaluját, elfogta az ottani mézárulás egyik elkövetőjét, egy Hassan nevű rendőrt, és átadta az oroszoknak, akik agyonlőtték. A harcok elültével a dél-oroszországi Szocsiba ment a Dasnak megbízásából, hogy segítsen egy háborús bűnösöket felkutatató hálózatot kiépítésében.

1920 decemberében Konstantinápolyban az *Azadamart* szerkesztőségében Harutiun Harutiuniannal és Yervant Fundukiannal együtt megbízták Jivanshir megölésével. Három hónap múlva jött a hír, hogy Konstantinápolyban felismerték Jivanshirt, aki épp a bolsevikok nevében tárgyalt a Porta és a vörösök közötti kereskedelem lehetőségéről. Az ügynökök kiosztották a szerepeket: Yervant és Harutiun a célpont mozgását figyelik, a halálos lövéseket pedig Torlakian fogja majd leadni. Egy heti megfigyelés elég volt ahhoz, hogy egyértelműen azonosítsák a volt belügyminisztert. Jivanshir nem igyekezett, hogy ne hívja fel magára a figyelmet: két-két limuzint tartott fenn magának és népes kíséretének, akik mind hagyományos orosz kucsmát viseltek. Július 18-án Torlakian egy egész napon át követte Jivanshirt és kíséretét, majd szállodája előtt három lövéssel végzett vele. Menekülés köz-

ben Jivanshir testvére megállította és lefogta, majd a kikerkező francia katonai rendőrség előállította. Másnapi kihallgatásán Torlakian azt állította, személyes bosszúból követte el a gyilkosságot, mert családját a bakui mézszárlások alatt ölték meg.

A fogdában hamarosan egy Dasnak-ügynök, egy trebizondi nő látogatta meg, a főbérőjének mondta magát és tiszta ruhákat hozott neki. Valójában azzal a feladattal küldte a Dasnak, hogy tanácsot adjon Torlakiannak, hogyan valljon a kihallgatás és a per során. Az augusztus 28-án kezdődött per kísértetiesen emlékeztetett Tehlirian ügyére: nagy energiát fordítottak az áldozat bűneinek kivizsgálására, kihallgatták a bakui mézszárlások szemtanúit, Jivanshir által aláírt kivégzési parancsokat mutattak be. A berlini perrel ellentétben ezúttal Jivanshir hozzátartozói is tanúskodhattak. A védelmet három örmény ügyvéd látta el, akik itt is elmebetegségre hivatkozva próbálták elérni védencük felmentését. Ezúttal ennek a védekezésnek semmi alapja nem volt: a cellában Torlakiannak meg kellett játszania, hogy rohamai vannak, hamis orvosi papírokat szereztek be, amik bizonyították, hogy öröklött hajlama van az idegbetegségekre. Végül két hónapos tárgyalás után október 20-án Torlakiant „bűnösnek, de nem felelősségre vonhatónak” találták, mivel úgy vélték, nem volt beszámítható. Börtönbe ugyan nem került, viszont el kellett hagynia az Oszmán Birodalmat. Tizennyolc nappal az ítélet kihirdetése után Pireuszba szállították egy görög hajón, majd az ABM költségén Amerikába vándorolt ki.¹¹⁶

Torlakian pere után a Nemeszisz irányítói számára világossá vált, hogy ugyanez a taktika még egyszer nem ismételtető meg. Az ez után következő akcióknál az ügynököknek már kifejezetten parancsba adták, hogy ne hagyják, hogy elfogják őket.

A Bihbud Khan Javanshir elleni merénylettel párhuzamosan egy másik művelet is elindult. Arshavir Shiragian, a konstantinápolyi török titkosrendőrség volt ügynöke Rómába ment, hogy megtalálja és megölje Szaid Halim pasa volt nagyvezírt. Halim 1913-ban lett külügyminiszter, majd ugyanebben az évben elődje, Mahmut Sevket pasa halála után nagyvezír. 1914-ben megpróbálta távol tartani az országot a háborútól, de kudarcot vallott, ezért benyújtotta a lemondását mindkét posztról. Pártja és a szultán nyomására ezt visszavonta, és 1917. február 3-ig kormányfő maradt, amikor lemondott Talaat javára. Szaid Halim egyike volt azon kevés ifjútörök vezetőnek, akik nem

**Szaid Halim
pasa halála**

¹¹⁶ Derogy, 115–121.

menekültek el a frontok összeomlásakor. Ő volt az egyik legutoljára tartóztatott politikus, így a britek már nem tudták bíróság elé állítani, ehelyett őt is Máltán tartották fogva, azzal az indokkal, hogy a gyanú szerint az örmények elleni kegyetlenkedésekre adott parancsot. Az örmények listájára azért került fel, mert 1915-ben ő adott szabad kezet a kitelepítésükre. 1921 novemberében Szaid Hailm visszatért Törökországba, de nem kapott engedélyt a maradásra, ezért Rómába ment, ahol egy szállodában élt.¹¹⁷

Halim későbbi gyilkosa, Shiragian 14 éves volt, amikor kitört a háború. Konstantinápolyi örményként szerencsésnek mondhatta magát, mivel a fővárosban élő örményeket a külföld közelsége miatt nem lehetett volna nagyobb feltűnés nélkül elhurcolni. Shiragian ennek ellenére sem volt teljes biztonságban: az általános sorozáskor mindenkit behívtak 16 és 60 éves kor között, amit csak a bedel (hadidó) fizetésével lehetett kiváltani, a besorozott örményeket pedig munkaszolgálatra küldték. A gyilkosságok hírére sokan elmenekültek a frontról és Konstantinápolyban kerestek menedéket, ahol keresztény családok bujtatták őket. A menekültek pincékben, padlásokban való bujtatására egy egész földalatti hálózat jött létre, amit „Padlász-hadseregnek” neveztek egymás között. A háborút kb. 15 000 ember vészelte át ilyen módon. A Shiragian-lakás is ennek a hadseregnek lett az egyik támaszpontja, számos menekültet és katonakorú férfit bujtattak, valamint itt rendeztek találkozókot a Dasnak illegalitásba vonult helyi vezetői.¹¹⁸ Arsahvir a háború vége felé ismerkedett meg Eshreffel, a török titkosrendőrség egyik legjobb ügynökével illetve Vahe Ihsan (eredetileg *Yessayan*) örmény besúgóval. Arsahvir képes volt a bizalmukba férkőzni, Ihsan és Eshref sosem fogtak gyanút, hogy a fiatalember családja menekülteket bujtat. Shiragianék vendégeikkel együtt épségben vészelték át a háborút.

A háború után Shiragian csatlakozott egy színtársulathoz, és rendszeresen fellépett egy konstantinápolyi színházban. Ekkorra már a titkosrendőrség fizetett (kettős) ügynöke volt, Eshreftől cenzori munkát kapott: a színházban bemutatandó darabok szöveggönyvét el kellett juttatnia Ihsannak ellenőrzésre. Nem sokkal Megerditchian megölése után Shiragian is felvételét kérte a Dasnak titkosszolgálatába. Ihsan hamar rájött, hogy a szövetségesének vélt fiatalember a Dasnak ügynöke, mégsem szólt senkinek, jó viszonyban maradt Shiragiannal, mert úgy gondolta, rajta keresztül alku köthet a Dasnakkal, mivel tudta, hogy azok keresik. Sorsa akkor pecsételődött meg, amikor ki-

¹¹⁷ Simsir, 31–32.

¹¹⁸ Derogy, 123–124.

derült, felvette a kapcsolatot a kemalistákkal és még egy listát is átadott nekik azokról az örmény értelmiségiekről és forradalmárokról, akikről úgy gondolta, később gondot okozhatnak az új kormánynak. Az Azadamart irodájában Shiragiant bízták meg Ihsan megfigyelésével, mert ő könnyebben a közelébe férközhetett. Shiragian felajánlotta Ihsannak, hogy életben hagyják, ha kiadnak nekik egy másik besúgót, aki előtte állt a Dasnak feketelistáján.¹¹⁹ Ihsan megígérte, hogy megteszi, de ezt az ígéretét nem tartotta be.

Shiragian ezután maga ajánlkozott fel, hogy megöli a besúgót. Attól félt, hogy Ihsan a kemalisták által ellenőrzött Anatóliába menekülhet, ahová a Dasnak keze nem érhetett el. 1920. március 27-én társával, Arshag „Yezid” Yezdaniannal együtt a nyílt utcán végrehajtotta a gyilkosságot. (Yezdanian már gyakorlott merénylő volt, korábban a Dasnak parancsára megölt egy Hemayag Aramiantz nevű besúgót.) Shiragiant felismerték és a rendőrség körözést adott ki ellene, ezért a következő hónapban egy barátjánál rejtőzködött, majd a város ázsiai oldalán található Scutari negyedben rejtőzött el.¹²⁰ A Dasnak hamarosan úgy döntött, Shiragiant Jerevánba menekítik át. Torkom Ghazarian álnéven, kalandos úton, hajóval jutott el a grúziai Batumi kikötőjébe, innen vonattal érkezett az éppen csak stabilizálódott Örményországba. Itt rövid ideig a köztársaság titkosrendőrségének dolgozott Levon Kalantarian alatt, feladata török és bolsevik kémek felkutatása és letartóztatása volt. Hamarosan új megbízást kapott: menjen Bakuba, és semlegesítse az Ittihad két vezetőjét, Enver Pasa volt hadügyminisztert és nagybátyját, a tábornok Khalik pasát. Útján csatlakozott hozzá egy másik ügynök, az az Aram Yerganian, aki 1920 júniusában megölte a volt azeri miniszterelnököt, Fathali Khan Khoiskit.

Hamis örmény diplomata-útlevelemmel eljutottak Tbiliszibe, ahol a hadügyminisztertől kapott 400 000 rubelt azeri rubelre váltották és hamis török papírokat szereztek. De még az indulásuk előtti éjszakán a grúz rendőrség átkutatta a szobájukat, mivel az Örmény Köztársaság már az összeomlás szélén állt, így a diplomáciai mentesség többé nem volt rájuk érvényes. A rendőrök megtalálták a hamis útleveleket és egyéb arra utaló jeleket, hogy gyilkosságra készülnek. Kivallatták, majd a Medegh erőd börtönébe zárták őket, vádemelés nélkül, úgy-mond gyanúsítottként.¹²¹ Egy cellatársuk, egy Harutiun nevű örmény rabló, aki korábban kapcsolatban állt a Dasnakkal, üzenetet küldött

119 Derogy, 123–126.

120 Derogy, 126–127.

121 Shiragian, 68–69.

a párt grúziai szervezetének, akik még csak nem is tudták, hogy hol vannak az ügynökeik. Amikor kiderült, hogy átviszik őket a grúz Szi-bériaként ismert Koutais sivatagi börtönbe, ahonnan csak ritkán tértek vissza rabok, eltervezték a szöktetésüket. A két ügynököt gyalog vitték át a börtönbe, amikor az úton egy előre megbeszélt jelre egy háromtagú csoport hirtelen tüzet nyitott rájuk és rövidesen lefegyverezte az őrseget, majd a rabokat egy lovas kocsival elmenekítették. A szabadulás örömét beárnyékolta Örményország összeomlásának híre, és hogy a bakui hadműveletet félbe kell hagyni, mivel a célpontok már elhagyták a várost. Így nem volt értelme a Kaukázusban maradni, ráadásul a bolsevikok Grúziát is megszállással fenyegették. Az egyetlen lehetőség az maradt, hogy visszatérnek Konstantinápolyba, amelyet még mindig a szövetségesek ellenőriztek, azonban ott Shiragian távollétében halálra ítélték Ihsan megöléséért. Azonban a nagy kavargásban (sokan menekültek a Kaukázusból a vörösök elől) sikerült észrevétlenül feljutniuk egy hajóra, és végül eljutottak a fővárosba.

Shiragian ismét Scutariban, az örmény negyedben rejtőzött el. Ez a városrész lényegében egy kisebb örmény város volt, itt volt a Berberian főiskola és számos színház, iskola és kávézó, így itt nagyjából biztonságban érezhette magát. 1921 júniusában meglátogatta a konstantinápolyi pártbizottság egyik munkatársa, aki elmondta neki, hogy a bizottság Rómába küldi, mert megtudták, hogy ott él több volt ifjútörök vezető, köztük Szaid Halim pasa. Újabb hamis útlevelet kapott, ezúttal Arsil Sirag, egy adrianopoliszi görög nevére. Először Marseille-be utazott, ahol beszerzett két amerikai Browning típusú pisztolyt. Rómában a volt örmény nagykövet, Michael Varantian bemutatta egy már ott lévő ügynöknek, akit Shiragian önéletrajzában csak M-nek nevezett. Valódi nevét tapintatosságból titkolta el, mert elég rossz véleménnyel volt róla, aggodalmaskodásával és inkompetenciájával sokszor nehezítette meg Shiragian dolgát. Első feladatuk szokás szerint a török vezetők lakó- és találkahelyeinek megtalálása volt. Rómában ekkoriban két török nagykövetség is működött, egy az ankarai kormánynak, egy a szultáni kormánynak. M ez utóbbit figyelte, míg Shiragian a kemalistákét tartotta szemmel. Egyelőre nem kaptak konkrét utasítást egy ember megölésének előkészítésére sem, tíz lehetséges célpontról kaptak fényképeket, akiket szemmel kellett tartaniuk.

A tízes listáról elsőként Dr. Nazimot ismerték fel, majd Shiragian fülest kapott Szaid Halim egyik testőréről, Tevfik Azmiról. Azmi veterán katoná, a gallipoli csata egyik hőse volt, a volt nagyvezírhez a végsőig hűséges maradt, az emigrációba is követte. Ő ugyan nem volt rajta a listán, hiszen nem volt köze semmilyen örmények ellen elkövetett atrocitáshoz, de

segíthetett főnöke nyomára akadni. Shiragian követni kezdte Azmit, aki felváltva járt a szultáni és a kemalista nagykövetségre. Egy Villa Borghese melletti török kávézóban hamarosan ismét látta Azmit és egy csoport török fiatal egy idősebb török férfi társaságában, akivel mind rendkívül tiszteletteljesen viselkedtek. Az ismeretlent Azmi meghajlással köszöntötte. Shiragian rájött, hogy az illető Szaid Halim lehet, ezért a Palace Hotelben berendezett rezidenciájáig követte. Szaid Halim pár nap múlva gyanút foghatott, elköltözött a hotelből, és már nem gyalog, hanem kocsival járt. Shiragian a kocsiját a városfalon túlra követve rátalált Szaid Haim új lakására a Via Eustacchió levő villában. Hogy gyanú nélkül mozoghasson a pasa házának környékén, udvarolni kezdett egy Helena nevű olasz lánynak, aki a szomszédban lakott. Gyakran láthatták őket együtt a környékbeliek, így nem keltett gyanút, hogy állandóan az ablaka alatt várakozik.

1921. december 4-én Shiragian fegyverrel a zsebében odament a szokásos figyelőállására. Megfigyelte, hogy a pasa délután kettő és fél három között mindig sétára indul a Villa Borghese felé egy testőr kíséretében, úgy döntött, ekkor fog támadni. Amint megérkezett Halim kocsija, Shiragian a kocsi elé ugrott, megállítva a lovakat, majd észrevétlenül felkapaszkodott a hintó oldalára. Kinyitotta a kocsi ajtaját, és Halimot halántékon lőtte, testőrét, Azmit pedig lefegyverezte, majd elmenekült.

Az olasz rendőrség hamarosan házkutatásokat hajtott végre a Rómában tanuló örmények lakásain, a sajtó pedig jelentette, hogy a török rendőrség tanácsadókat küld segítségül. Az olasz sajtó kezdetben az egykori háborús ellenség halálát ünnepelte, de később sajnálkozott, mert kiderült, Halim éppen nagy összegű kölcsönt akart felvenni az Olasz Nemzeti Banktól, hogy abból támogassa Kemalt, halálával azonban ez az üzlet meghiúsult.

Shiragian december 19-én egy Bécsbe tartó vonattal elhagyta Rómát, még mindig a görög útlevelét használva. Törökország közelébe érve már nem használhatta biztonsággal a görög személyazonosságot a görögök és kemalisták közötti hadiállapot miatt, ezért Bulgáriában új útlevelet szerzett, majd hajóval átkelt Konstantinápolyba. Ott hamarosan felkereste az Azadamart irodáját, ahonnan utasítást kapott, hogy húsz nap múlva hagyja el a várost és menjen Berlinbe, ahol egy ötfős osztaggal kutasson fel három ott élő ifjútörököt, Aziz béget (a belügyminisztériumhoz tartozó Bűnügyi Nyomozóiroda volt igazgatóját), Dzsemál Azmit és Dr. Shakirt. Az újabb akciót, amelyben részt vett Hrach Papazian és Aram Yeragian is, személyesen Shahan Natali irányította.¹²²

122 Derogy, 127–146.

**A berlini
kettős
merénylet**

A Berlinbe készülő ügynökök először Bécsben gyűltek össze, Hrach Papazian (Hazor) ekkor már Berlinben várt rájuk. Elsőként Natali ment Berlinbe, mint a Hairenik tudósítója, amerikai újságíróként könnyedén mozoghatott a városban. A csoport ötödik tagja, Yezid paraszti családból származott Bitlis városából, korábban a Dasnak utasítására ő lőtte le Hemayag Aramiants örmény besúgót, és ő bújtatta Shiragian Ihsan megölése után. Berlinben volt még Seto Jelanian, az Örmény Köztársaság volt nyomozója, aki a török konzulátusba épült be, és a diplomáciai körökben való ködösítés volt a feladata. Főhadiszállásuk és találkozóhelyük az Englisches Kaffé (Angol Kávézó) lett. Érkezésük után két hétig nem mutatkoztak együtt, mert a washingtoni német nagykövetség figyelmeztette a német kormányt, hogy várható egy örmény terrorista sejt érkezése Berlinbe. A rendőrség figyelmeztette a berlini ittihadista emigránsokat, és megengedte nekik, hogy fegyvert viseljenek, hiszen Szaid Halim halála után már rájöttek, hogy van összefüggés az Európa különböző nagyvárosaiban elkövetett gyilkosságok között.

Shiragian lakást bérelt nem messze Azmi dohányboltjától, amely már Talaat előkerítésében is segített. Hamarosan kiderült, hogy főbérlője, Hanna Sack a titkosrendőrség helyi vezetőjének az édesanyja. Shiragian először megrémült, majd úgy döntött, kihasználja a helyzetet, és megpróbálja elnyerni a Sack-család bizalmát, ezzel elérheti, hogy ne kelljen regisztráltatnia magát (minden Németországba érkező külföldi állampolgár köteles volt regisztráltatni magát a rendőrségnél, és bár a papírjai rendben voltak, jobb volt, ha nincs rajta semmilyen rendőrségi listán). A Sack-családnak egy gazdag romániai olajmágnás fiaként mutatkozott be, először a család németjuhászt közelítette meg, maradékokat vitt neki, így beszélgetésbe elegyedett Herr Sackkal. Később meghívta az Enlische Kaffeba, ajándékba adott neki egy drága inget, anyját és nővérét színházba vitte. Sackék, akik csak az előző évben veszítették el a családfőt, nemsokára Shiragian is családtagként kezelték. Eközben Hazor tovább szőtte barátságát Dzsemál Azmi fiával, Ekmellel, akivel szinte minden este együtt jártak privát klubokba. Rajta keresztül Hazor jól értesültté vált az emigránsok politikai terveiről.

A küldetés során számos nehézségbe ütköztek: Rövid időre csatlakozott hozzájuk M, és figyelmeztette őket, hogy a német rendőrség a nyomukban van, és jobban teszik, ha lefújják az akciót. M még egy jelentést is írt Konstantinápolyba, hogy az ügynökeik veszélyben vannak, és jobb lenne, ha visszahívnák őket. Natali haragjában utasította M-et, hogy az első vonattal hagyja el Berlint. Seto Jelinian munkájával

is elégedetlenek voltak, a diplomata hanyagsága miatt gyakran téves információkkal vezette félre a csapatot. A célpontok számát háromról (Aziz bég, Dzsemál Azmi, Dr. Shakir) kénytelenek voltak lecsökkenteni kettőre, csak Shakirra és Azmira koncentrálhattak. Hibái miatt Natali Jeliniant is kénytelen volt leváltani és elküldeni Berlinből. Hamarosan Yeziddel ugyanezt kellett tenniük, mert az állandó várakozás egyre jobban kikezdte az idegeit, és egyre többet ivott, amivel a többieket is veszélybe sodorta.

Shiragian eközben egyre jobban beilleszkedett a Sack-családba. A papírjainak rendőrségi regisztrációjáról Herr Sack teljesen elfeledkezett. Egy beszélgetésük során megtudta, hogy a titkosrendőrség mindent tud az ittihadista vezetőkről, és hogy azok rendőri védelmet kértek, de ezt Sack nem hajlandó teljesíteni.

Mivel Azmi szokásait már nagyjából ismerték, már csak Shakir követése maradt hátra, ez Shiragian és Yerganian feladata volt. 1922. április 8-án meglátták Shakirt egy öregemberrel sétálni az utcán, bármilyen kíséret vagy testőrség nélkül. Azonban hamarosan táviratot kaptak a konstantinápolyi központtól, amely M és Seto hamis jelentéseire hivatkozva lefújta az akciót. Mivel a két áldozat már szinte a kezükben volt, Nataliék úgy döntöttek, csak azért is végigcsinálják. Táviratban ennyit válaszoltak a központnak: „A két célpontunk itt van előttünk. Nem fogjuk elmulasztani őket.” Úgy döntöttek, a húsvét utáni héten, a „szent hetet követően végzik el szent feladatukat”.

Húsvét hétfőn Shakir szokása szerint délután 3-kor az öregemberrel együtt elindult Azmi háza felé. Miután bement, Yerganian és Shiragian órákig őrt álltak a ház körül. A két célszemély az Uhlanderstrasse 80 alatti házba ment át, ahol Shakirék egy barátja, a volt szmirnai kormányzó lakott (ő nem volt a kivégzendők listáján). 11:45-kor az egész vendégsereg elhagyta a lakást és elindult Azmi lakása felé. Elöl négy nő, Dzsemál Azmi anyja, felesége és lánya, valamint fia menyasszonya haladtak. Mögöttük Azmi és Shakir, mögöttük pedig Shakir és Talaat felesége, végül hátul egy német testőr ment. Arshavir és Yerganian a csoport elé vágta és célba vették a halálra ítélteteket. Shiragian fejbe lötte Azmit, aki azonnal meghalt. Ezután rálőtt Shakirra, de csak megsebesítette, Yerganian végzett vele. A társaság többi tagja sértetlenül megúsza a támadást, a német testőr még az elején elmenekült. Yerganian kilőtt több utcai lámpát, majd a sötétség leple alatt elmenekültek.

A német rendőrség ekkor már jól tudta, hogy az elkövetők örmények voltak, és hogy a gyilkosságnak politikai indítéka volt.¹²³

123 *Two 'Young Turks' Murdered In Berlin*, The New York Times, 1922. április 19.

Másnap számos regisztrált örmény bevándorlót előállítottak. Sack közbenjárásának köszönhetően Shiragian megúszta az előállítást, ráadásul Talaat özvegye felismerni vélte az egyik támadót egy Berberian nevű lipcsei diák személyében, aki hónapokig ült előzetes letartóztatásban. A merénylők hamarosan sorban elhagyták az országot: először Natali, mert egy újságból kiderült, a nyomozók egy nemrég érkezett amerikai újságíróhoz hozták kapcsolatba a gyilkosságokkal. Yerganian útlevele szerint perzsa turista volt, így könnyen elkerülte a hatóságok figyelmét. Hazor még egy ideig Berlinben maradt, mert Ekmel Azmi őt választotta ki apja temetésére az egyik koporsóvivőnek. Shiragian Liberit Nazariantz, az örmény emigráns kormány követe, és Hagop Zorian professzor segítségével hagyta el Berlint (mivel nem volt regisztrálva a rendőrségnél, szabályosan kiutazási vízumot sem kaphatott).

Shiragian Románián és Bulgárián keresztül visszautazott Törökországba. A kemalisták ekkor már arra készültek, hogy bevonuljanak Konstantinápolyba, ezért az ABM kénytelen volt elhagyni Törökországot. Az konstantinápolyi Dasnak-bizottság szintén kivonulását tervezte, néhány tagjuk ott maradt és illegálisba vonult. Shiragian augusztus 29-én utoljára visszatért Konstantinápolyba, ahol újra találkozott menyasszonyával, Gainével, és az Azadamart-irodában jelentést tett a berlini akcióról. Október 1-jén feleségül vette Gainét, majd 10-én Zaven érsektől kapott útlevéllel elhagyták Törökországot. Családjával együtt Franciaországba ment, majd Amerikában telepedett le, ahol 1973-ban bekövetkezett haláláig élt.¹²⁴

Az utolsó merénylet Az Nemeszisz-hálózat által elkövetett utolsó gyilkosságot az elsőhöz hasonlóan egyedül szervezte meg a grúziai Dasnak-sejt. 1922 júliusában a Tbiliszi központi bizottság tudomást szerzett róla, hogy a városban tartózkodik Dzsemál pasa volt tengerészeti miniszter, aki szintén rajta volt a kivégzendők listáján. A sejt két vezetője, Gürun Kazazian és Dikran Avedissian eltervezték a követ megölését. A feladatot Stepan Dzaghigianra, az egyetlen kéznél levő fidajira bízták. Dzaghigian 1886-ban született egy szegénységtől sújtott római katolikus faluban. 1908-ban lépett be a pártba, a háború alatt ő is az oroszok mellett harcolt. A szovjet megszállás alatt végig a Kaukázusban maradt, mert remélte, hogy itt Enver vagy Dzsemál nyomára akadhat.

Dzsemál volt az egyetlen ifjútörök vezető, aki megpróbálta magát elhatárolni az örmény népirtástól. Memoárjaiban elítélte a mézár-

lásokat és bocsánatot kért a történekeért. Hangoztatta, hogy mindig elismerte az örmény forradalmárok bátorságát és felemlegette a Dasnak és az Ittihad közötti együttműködést. A mézárításokért nem az államot hibáztatta, hanem a kurdok, törökök és örmények közötti feszültségek kirobbanásával magyarázta. Állította, hogy ő a deportálást eleve ellenezte, és tett róla, hogy az általa ellenőrzött területen senkinek ne essen bántódása. Persze megemlítette, hogy az örmények az oroszok „ötödik hadoszlopaként” veszélyt jelentettek a törökök háborús céljaira.¹²⁵ Ennek ellenére a háború után is kapcsolatban maradt Talaattal és társaival.¹²⁶

1922 júliusában Dzsemál a Grúz Szovjet Köztársaság vendégeként Tbiliszi Soloaki nevű kerületben tartózkodott. A Tbiliszi sejt ráállított egy Dasnak-ügynököt, aki a volt miniszter minden mozdulatát követte. Dzsemál mindenhol két testőrrel ment, rendszeresen tett látogatást a helyi Cseka központjában és az örmény csekista Atarbekian lakásán. A merényletben részt vett Dzazaghian unokaöccse, Ardashesh Gevorgian és egy Bedros Der-Boghassian nevű fidaji. Július 25-én a három merénylő a Cseka irodája előtt várakozott, míg rövidesen feltűnt Dzsemál és két testőre. Gevorgian és Der-Boghassian mögük került és tüzet nyitott, Dzazaghian szemből tüzelt. A tűzharcban végeztek Dzsemállal és mindkét őrrrel. A merénylet után Atarbekian értesítette a grúziai cseka vezetőjét, Tsintsadzét, aki személyesen vette át a nyomozást. Egy örmény besúgó, Bedrossian segítségével mintegy 200 Dasnak-aktivistát letartóztattak, de a gyilkosok nem kerültek elő. Később Drastamat Kanayan tábornok közbenjárására elengedték a letartóztatott örményeket, de hamarosan a Cseka kapott egy fülest Kazazianról és Stepan Dzazaghianról, és azon nyomban letartóztatta őket. Soha többet senki nem hallott róluk.¹²⁷

Megalakulása után nem sokkal a Shahan Natali vezette ABM átvette az irányítást a Nemeszisz-hálózat szervei, majd lassan a teljes hírszerzés fölött. A második berlini merénylet idejére már nemcsak a hírszerzést, de a helyi pártbizottságokat is gyakorlatilag ők ellenőrizték. Az új szervezet hirtelen megerősödése miatt a szakadás a Vratzian vezette egyesült párthivatal (központja a perzsiai Tebrizben volt) és az Külhoni Felelős Szervezet között elkerülhetetlen volt. A berlini merénylet alatt fellépő komplikációk és nézeteltérések csak tovább

**A Nemeszisz-
hadművelet
lezárása**

125 DJEMAL Pasha: *Memoirs of a Turkish Statesman*, New York, George H. Doran Comapny, 1922, IX.: The Armenian Question

126 Derogy, 170.

127 Derogy, 168–173.

fokozták az ellentéteket. A tebrizi hivatal egyre jobban tartott attól, hogy a párt fegyveres szárnya kikerülhet az ő ellenőrzésük alól, bár hivatalosan eddig sem volt közük semmilyen merényletbe. A látványos szakításra 1923-ban a Bécsben tartott időközi konferencián került sor, amelyet az 1924-25-re elhalasztott tizedik világkongresszus helyett tartottak. Natalit kérdőre vonták a berlini akció túl magas költségei miatt, még korábbi szövetségese, a Különleges Alap (Haduk Gumar) egyik felelőse Aharon Sachaklian is kritizálta költsége és fegyelmetlensége miatt, amiért ellenszegülve a párt parancsának, nem fújta le a missziót. Natali egyre jobban elszigetelődött, korábbi tekintélyét sosem tudta visszaállítani, míg végül arra kényszerült, hogy kilépjen a pártból.

Ezek az ellentéteken túl a Dasnak alkalmazkodni próbált az új helyzethez: Vratzian egyre inkább a bolsevikokat és nem a törököket látta a fő veszélyforrásnak, így készek voltak megegyezni a kemalistákkal. Natali ezt árulásnak tekintette, mivel szerinte az örmények sosem békélhetnek meg a törökökkel. Az ABM Vratzianék véleményére fittyet hányva folytatta eddigi politikáját. Abraham Gulchandian, az ABM tagja a párt nevében elismerte Szovjet-Örményországot, Armen Garo pedig reményét fejezte ki, hogy az örmény föld „megjavíthatja” a bolsevikokat, és hogy az örmény bolsevikok orosz szövetségeseikkel képesek lesznek az ország felvirágoztatására. 1922 őszén Garo, aki romló egészsége miatt egyre kevesebbet vett részt a pártéletben, elhagyta az Egyesült Államokat, miután sikertelenül kezelték betegségét, Genfben ment, hogy élete végén családjával lehessen. Itt halt meg 1923. március 23-án. A Nemeszisz hálózat fenntartása így szinte teljes egészében Natalira hárult.

A Lusanne-i béke aláírása után a Dasnak látszólag ismét forradalmi útra lépett.¹²⁸ Ennek oka, hogy a kemalisták győzelmével már nem volt mit veszteniük, és úgy tűnt, a diplomácia útja kudarcba fulladt: a kemalistákat nem sikerült elszigetelni, ehelyett ők maguk szigetelődtek el, a Lusanne-i béke (1923. július 24.) végleges szövegében egy szó sem esett örményekről.¹²⁹ Az örmények ismét szövetségés nélkül maradtak, így a párthivatal fontolóra vette, hogy amint korábban hasonló helyzetben tették, fegyveres ellenállásba kezdjenek. A Dasnak tizedik, párizsi világkongresszusán 1924 novembere és 1925 januárja között Natalit megbízták, hogy gyűjtsön pénzt újabb politikai gyilkosságok előkészítésére, azonban négy év múlva, a tizenegyedik

128 Derogy, 163–168.

129 CHALIAND, Gerard, Ternon, Yves, *The Armenians: From Genocide to Resistance*, London, Zed Press, 1981, 54.

kongresszuson minden tisztségétől megfosztották. Natali sértődöttségében kilépett a pártból, ezzel véglegessé téve a Nemeszisz-hálózat megszűnését.¹³⁰ Natali 1933-ban Amerikában saját szervezetet alapított Nyugati Örmény Felszabadító Szövetség néven, majd tíz évig az AGBU (Armenian General Benevolent Union) nevű jótékonyági-kulturális szervezet New England-i titkára volt. Élete hátralevő részében inkább írói, költői munkásságával foglalkozott, 1960-tól visszavonultan élt Watertownban 1983-ban, 99 éves korában bekövetkezett haláláig.¹³¹

A Nemeszisz munkáját ironikus módon nem a Dasnak, hanem ellenfeleik, Kemal és a bolsevikok folytatták. A triumvirátus utolsó élő tagja, Enver 1922. augusztus 4-én Bukhara mellett a bolsevikok ellen vívott csatában esett el. Enver 1919 májusában Oroszországba utazott és együttműködött a bolsevikokkal, mivel azt remélte, a segítségükkel visszatérhet Törökországba. Terveit azonban a vörösök és kemalisták szövetsége megghiúsította. Ezután Lenin Turkesztánba, Közép-Ázsiába küldte, hogy közvetítsen a szovjetek és a muszlim lázadó törzsfők, az ún. baszmacsik között. Enver, magát új Timur Lenknek képzelve úgy döntött, neki kell a baszmacsi-felkelés élére állni és Belső-Ázsiát felszabadítva létrehoznia egy pántörök birodalmat. Turkesztánba érve felkereste az egyik törzsfőt, Junaid Khant, aki Enver szolgálatába állította katonáik egy részét és harcba szálltak a lázadás leverésére kiküldött szovjet katonákkal, de hamar vereséget szenvedtek a Szemjon Bugyonnij vezette elit Vörös Lovasságtól. A végső csatára 1922. július 25-én a tádzsik Satalmish falu mellett került sor. Enver lovasaival még egy utolsó elkeseredett rohamot indított, és embereivel együtt a géppuskarúzben esett el.¹³² Az Enver ellen harcoló lovasdandárban szolgált egy szakasz örmény bolsevik is Hagop Melkunian vezetésével. Enver halála így bekerült az örmény legendáriumba: egy örmény csekista, G. Abegekov állította, hogy ő vezette a bujkáló Enver nyomára Bugyonnij lovasait. Mások rebesgették, hogy Envert az örmény lovasok parancsnoka ölte meg. Valójában nem lehet tudni, ki adta le a halálos lövést, a pasát a csata után emberei mellett holtan találták a csatatéren.¹³³

Dr. Nazim volt az utolsó a Dasnak feketelistájáról, akit (ugyan más bűnök miatt) felelősségre vontak. Nazim el tudta kerülni a Nemeszisz ügynökeit, és a kemalisták győzelme után évekig szabadon élt Kons-

130 Derogy, 168.

131 Walker, 445.

132 Derogy, 175–190.

133 Derogy, 175–190.

tantinápolyban. 1926-ban azonban részt vett egy Atatürk ellen szőtt összeesküvésben: Kemalt egy nyilvános megjelenése alatt bombával akarták megölni. A köztársaság rendőrsége elfogta Nazimot, és még abban az évben felakasztották társaival, Dzsavit béggel, Kara Kemallal és Ismail Djanpoladdal együtt.¹³⁴ Atatürk 1926. augusztus 1-jén a Los Angeles Examinerben megjelent, Emile Hildebrand svájci újságírónak adott interjújában az ügygel kapcsolatban megjegyezte, az elítéltek az összeesküvésen kívül felelősek voltak „több millió keresztény alattvaló haláláért, akiket kegyetlenül, tömegesen elűztek otthonaikból és lemészároltak”. Az összeesküvés miatt összesen tizenhárom egykori ifjútörököt végeztek ki, ebből Nazimmal együtt hatan voltak köthetők valamilyen módon az örmény népirtáshoz. A kivégzettek közt volt a Teskilat-i mahsuse három tagja (Halis Turgut, Yenibahçeli Nail és Filibeli Hilmi), akik a háború alatt örmények kitelepítését és lemészárlását felügyelték.¹³⁵

A Nemeszisz-hadművelet során összesen kilenc személyt, három örmény besúgót (Aramiantz, Megerditchian, Ihsan) valamint hat azeri és török háborús bűnöst (Talaat, Javanshir, Szaid Halim, Dr. Shakir, Dzsemál Azmi, Dzsemál pasa) öltek meg. Őket és az 1919. április 8-án kivégzett Kemal béget kivéve nem volt más, akit az örmény népirtásban való részvételéért bármilyen formában megbüntettek volna. A Nemeszisz-hadművelet így tulajdonképpen befejezetlen maradt. Eleve lehetetlen vállalkozás lett volna az összes háborús bűnös megtalálása. A hadművelet ennek ellenére némi elégtételt jelentett a rokonaikat elvesztett örmények számára, hiszen a főbűnösökön, a népirtás értelmi szerzőinek nagy részén és a Teskilat-i mahsuse vezetőin sikerült bosszút állni. Emiatt Tehlirianra, Shiragianra és a többi Nemeszisz-ügynökre sokan máig nemzeti hősként tekintenek Örményországban és diaszpórában. Bár az önbíráskodás jogilag és erkölcsileg is kifogásolható, a Nemeszisz-hadműveletet alapvetően a nemzetközi jog egy hiányossága szülte, amely lehetővé tette, hogy százezrek gyilkosai büntetlenek maradjanak. Mivel a jog nem illeszkedett a társadalom igazságérzetéhez, az emberek törvénytelen eszközökkel pótolták a hézagot.

134 Derogy, 195.

135 DADRIAN, Vahakn N., *The Executions of Some of the Arch-perpetrators of the Armenian Genocide by the Ittihadists and Kemalists, 1915–1926*, The Armenian Reporter, 2001. június 6. http://www.zoryaninstitute.org/Genocide/genocide_docs_executions.htm hozzáférés: 2011. augusztus 14.

Bibliográfia:

- ALEXANDER, Edward: *A Crime of Vengeance*, New York, The Free Press, 1991.
- AVAKIAN, Lindy V.: *The Cross and the Crescent*, Phoenix, Arizona, UCS Press, 1989.
- BALAKIAN, Peter, *The Burning Tigris: The Armenian Genocide and America's Response*, HarperCollins Ebooks, 2003.
- BOBELIAN, Michael. *Children of Armenia: A Forgotten Genocide and the Century-Long Struggle for Justice*, New York, Simon & Schuster, 2009.
- CHALIAND, Gerard, TERNON, Yves, *The Armenians: From Genocide to Resistance*, London, Zed Press, 1981.
- DADRIAN, Vahakn N., *The Executions of Some of the Arch-perpetrators of the Armenian Genocide by the Ittihadists and Kemalists, 1915-1926*, The Armenian Reporter, 2001. június 6. http://www.zoryaninstitute.org/Genocide/genocide_docs_executions.htm hozzáférés: 2011. augusztus 14.
- DEROGY, Jacques: *Resistance and Revenge: The Armenian Assassination of Turkish Leaders Responsible for the 1915 Massacres and Deportations*, New Brunswick, Transaction Publishers, 1986.
- DJEMAL Pasha: *Memoirs of a Turkish Statesman*, New York, George H. Doran Comapny, 1922, IX.: The Armenian Question
- FLESCH István: *Atatürk és kora: Musztafa Kemál Atatürk függetlenségi háborúja*, Budapest, Corvina Kiadó, 2004.
- HOSFELD, Rolf, *The Armenian Massacres and Its Avengers*, IP Global Transatlantic Edition, 2005 őszi szám, 61.
- KRAJCSIR Piroska, *Az ifjútörök kormány pere és az örmény kérdés = Tanulmányok az örmény népirtás témaköréből*, Dorog, Ararát Kulturális Egyesület
- ÖKE, Min Kemal: *The Armenian Question 1914-1923*, Oxford, K. Rustem & Brother, 1988.
- Az örmény népirtás: Az örmények és a történeti emlékezet*, www.htkp.org, hozzáférés: 2010. augusztus 10.
- POWER, Samantha, *A Problem from Hell: America and the Age of Genocide*, London, Flamingo, 2003.
- ŞEYHUN, Ahmet: Said Halim Pasha: an Ottoman statesman and an Islamist thinker (1865-1921), Isis Press, 2002.
- Shahan Natalie (A Concise Biography)*, Apaga Periodical, 30. szám, 2007. szeptember, www.apagaonline.com hozzáférés: 2011. augusztus 11.
- SIMSIR, Bilal N., *Örmény terrorizmus az elmúlt évszázadban (1878–*

- 1999), Budapest, Terebess Kiadó, 2001.
- STAFF, Asbarez: *Unfinished „Nuremberg”*, 2009, www.genocide-museum.am, hozzáférés: 2011. augusztus 6.
- The Trial of Talaat Pasha: The first day of trial*, kiad. WEGNER, Armin T., <http://armenianhouse.org/wegner/docs-en/talaat-1.html> hozzáférés: 2011. augusztus 11. (Soghomon Tehlirian perének jegyzőkönyve)
- VON VOSS, HUBERTA, *Portraits of hope: Armenians in the contemporary world*, New York, Berghahn Books, 2007.
- WALKER, Christopher J, *Armenia: The Survival of a Nation*, London, Routledge, 1990.

Korabeli újságcikkek:

- Armenian Acquited for Killing Talaat: Defense Introduces Accounts of Grand Vizier's Cruelty in Conducting Massacres*, The New York Times, 1922. június 4.
- Assassin Boasts of Talaat's Death: 'It Is Not I Who Am the Murderer, It Is He'*, Sais Young Armenian., The New York Time, 1922. március 17.
- May Expel Armenians*, The New York Times, 1922. április 20.
- Says Baku Armenians Face Extermination*, The New York Times, 1920. május 3.
- Talaat is Mourned as Germany's Friend*, The New York Times, 1922. március 17.
- Talaat Pasha Slain in Berlin Suburb*, The New York Times, 1922. március 16.
- Turkey Condemns Its War Leaders*, The New York Times, 1919. július 13.
- Turkish Trials Begin*, The New York Times, 1919. február 12.
- Two 'Young Turks' Murdered In Berlin*, The New York Times, 1922. április 19.